

UNIVERZITA KARLOVA
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

Bakalářská práce

Delší zakončení Marka
Text a teologie

Magdalena Horáková

Katedra Nového zákona
Vedoucí práce Jan Roskovec, Th.D.
Studijní program Teologie
Studijní obor Evangelická teologie

Praha 2019

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem *Delší zakončení Marka: Text a teologie* napsala samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů.

V Českých Budějovicích dne 8. června 2019

Magdalena Horáková

Anotace

Bakalářská práce se zabývá kanonickým zakončením Markova evangelia a zkoumá jeho autenticitu. Zabývá se problematikou původního závěru Markova evangelia a představuje variantní zakončení evangelia obsažené v dochovaných rukopisech. Autorka práce se každé z těchto variant Markova závěru věnuje zvlášť a představuje argumenty hovořící pro a proti jejich případné autenticitě jakožto původního závěru evangelia. Také k dochovaným variantním zakončením přidává možnost, že to původní zakončení následující po verši Mk 16,8 bylo v průběhu času ztraceno. Bakalářská práce podává stručný vhled do dějin problematiky a zabývá se tím, jak se Delší zakončení stalo kanonickým závěrem Markova evangelia a dále tím, kdy badatelé předložili důkazy hovořící proti jeho autenticitě. Práce následně zkoumá stav různých překladů evangelia a to, který závěr uvádějí a zdali se otázce autenticity kanonického Delšího zakončení vůbec věnují. Autorka práce postupně dochází k závěru, že skutečným a zamýšleným koncem evangelia je verš Mk 16,8 a vše, co je v rukopisech přidáno po něm – včetně kanonického Delšího zakončení – je nutno považovat za pozdější dodatek. Následně autorka rozebírá, kdy různá druhotná zakončení vznikla a zdali jejich obsah vychází z motivů převzatých z jiných knih Nového zákona.

Klíčová slova

Autenticita závěru, Delší zakončení, Evangelium podle Marka, Free-rovo logion, kánon, Kratší zakončení, Mk 16,8, původní závěr.

Summary

The Longer Ending of Mark: Text and Theology. My thesis deals with the subject of canonical ending of Gospel of Mark; its authenticity is examined. Original ending of Gospel of Mark is looked for, variants of the ending contained in preserved manuscripts are presented. Each possible ending is presented separately, arguments are given for their possible authenticity as well as the originality. A possibility is stated that the really original ending following Mk 16,8, could have been lost over time. The thesis offers a brief insight into the history of the issue and reports on how Longer Ending has become the canonical ending

of Gospel of Mark. Evidence against its authenticity are presented. Various translations of the Gospel are examined – reporting on the conclusion they state and whether they are concerned with the question of authenticity of Longer Ending. My conclusion is that the true and intended ending of the Gospel is verse Mk 16:8, and all that is added after it in the manuscripts - including the canonical Longer Ending - should be considered a later addition. Subsequently, various endings are dated and the content is compared to other books of the New Testament.

Keywords

Authenticity of ending, canon, Freer Logion, Gospel of Mark, Longer ending of Mark, Mk 16:8, original ending of Mark, Shorter ending of Mark.

Poděkování

Děkuji vedoucímu bakalářské práce Janu Roskovcovi, Th.D. za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce.

Obsah

Úvod.....	9
1. Různé varianty zakončení Markova evangelia.....	10
1.1 Závěr končící 8. veršem.....	10
1.2 Latinské čtení – Kratší zakončení.....	12
1.3 Aristonův závěr – Delší zakončení.....	13
1.4 Freerovo logion.....	15
1.5 Delší zakončení v rukopisu graficky označené.....	17
1.6 Kratší zakončení připojené k Delšímu.....	17
1.7 Nedochovaný závěr za 8. veršem.....	17
2. Dějiny problému.....	20
2.1 Bible Olomoucká.....	21
2.2 Vydání Erasma Rotterdamského.....	21
2.3 Komplutenská polyglota.....	22
2.4 Vulgata.....	22
2.5 Bible kralická.....	23
2.7 Svatováclavská bible.....	23
2.8 Překlad F. Sušila.....	24
2.8 Překlad J. L. Sýkory.....	24
2.9 Překlad R. Cola.....	24
2.10 Překlad P. Škrabala.....	25
2.11 Překlad F. Žilky.....	25
2.12 Překlad O. M. Petřů.....	25
2.13 Jeruzalémská bible.....	26
2.14 Český ekumenický překlad.....	27
2.15 Český studijní překlad.....	27
2.16 Překlad 21. století.....	28
2.16 Shrnutí zkoumaných překladů.....	28
3. Autenticita Delšího zakončení.....	29
3.1 Je zakončení veršem 16,8 původní?.....	29
3.2 Můžeme Delší zakončení považovat za původní?.....	39
3.3 Od autenticity ke kanonicitě.....	43
4. Rozbor variantních zakončení.....	44
4.1 Kratší zakončení.....	44
4.2 Delší zakončení.....	45
4.3 Freerovo logion.....	48
5. Závěr.....	52

Seznam literatury.....	54
Tištěné zdroje.....	54
Elektronické zdroje.....	57
Slovníky použité při překladu variantních zakončení.....	58

Úvod

Zvěst o zmrtvýchvstání je centrální částí křesťanské víry. Přesto se však původní konec Markova evangelia výrazně liší od ostatních evangelií tím, že končí u prázdného hrobu a už nepřidává svědectví o šíření zprávy o vzkříšeném Kristu. Další synoptická evangelia končí radostnou zvěstí a nadějí – a díky tomu se může zdát, že náhlé zakončení Markova evangelia je neúplné.

Toto napětí a zdánlivou nedokončenost mohli pociťovat i autoři dodatečně přidaného kanonického závěru Mk 16,9–20. Dodaný text tím zaručil koherenci se zbylými synoptickými evangelií a nepostavil tak Markovo evangelium do rozporu s nimi.

Zjevný nesoulad stylu textu Mk 16,9–20 je ovšem provokativní a vzbuzuje u mnohých badatelů otázky po své pravosti a autenticitě. Proč se tím zabývat, je věc další; z hlediska víry je zpráva obsažená v posledních dvanácti verších Markova evangelia důležitá a význam jejího obsahu je neoddiskutovatelný.

V práci nastiňuji dějiny problému, počátek kritického náhledu a bádání napadající autenticitu textu Mk 16,9–20. Zaměřuji se na různé dochované verze evangelia a jejich interpretaci; předkládám různé varianty zakončení Markova evangelia a rozbor jejich autenticity. Následuje úvaha nad tím, které zakončení je původní a jaký je jeho význam pro dnešní církev.

1. Různé varianty zakončení Markova evangelia

Markovo evangelium je podle teorie dvou pramenů nejstarší ze synoptických evangelií.¹ Nejstarší rukopisy obsahující toto evangelium se datují do 3. a 4. století.² Přesto se však stále vedou spory o tom, zdali jsou některé části Markova evangelia mladší a k evangeliu v podobě, v jaké ho dnes známe, byly přidány až později.

Nejvýznamnější odchylka v textové tradici se objevuje v samotném závěru Markova evangelia. Některé důležité rukopisy totiž neobsahují verše 16,9–20 a text končí 8. veršem. V dalších rukopisech se dokonce objevují i jiné varianty zakončení, než na jaké jsme zvyklí z novozákonního kánonu.

Badatelé do současnosti objevili šest variant zakončení Markova evangelia: Závěr končící Mk 16,8, Latinské čtení, Delší zakončení, Freerovo logion, Delší zakončení v rukopisu graficky označené a Kratší zakončení připojené k Delšímu.³ Existuje však i další varianta: někteří autoři naznačují i možnost, že Markovo evangelium mělo za 8. veršem své vlastní pokračování, které se patrně nedochovalo.⁴ V následujícím oddílu si každou z těchto variant přiblížíme.

1.1 Závěr končící 8. veršem

Variantu, že Markovo evangelium skutečně původně končilo veršem Mk 16,8, podporují hned dva nejstarší a nejcennější nalezené rukopisy: Sínajský (א) a Vatikánský (B). Oba dva pocházejí ze 4. století.⁵

Jak podotýká J. Ch. Thomas, právě tyto dva rukopisy jsou důvodem, proč většina badatelů nepovažuje verše po Mk 16,8 za autentické: „Díky rozsahu textu nalezeného v Sínajském a Vatikánském rukopisu a faktu, že původní čtení jsou mnohdy zachována pouze v několika rukopisech, většina učenců věří, že Marek končí veršem 16,8.“⁶

Robert Meye se náhlý, zdánlivě nedotažený konec, snaží vysvětlit tím, že strach v 8. verši, který ženám brání předat slova o vzkříšení dál, je charakteristická reakce na Boží sílu. Navíc, jak Meye tvrdí, Markova

1 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 395

2 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 403

3 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 407–408

4 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

5 Thomas, A Reconsideration of the ending of Mark, 409

6 Thomas, A Reconsideration of the ending of Mark, 409

teologie zdůrazňuje Ježíšova slova. Není tedy nic divného na tom, že Markovo evangelium končí Ježíšovými slovy pronesenými ústy anděla k ustrašeným ženám.⁷ „Evangelium začíná náhle; Markův projev je charakterizován příkrostí; a tudíž by mělo být očekáváno i jeho náhle zakončení.“⁸

Řecké znění tohoto textu je zde uvedeno tak, jak je předloženo v edici Nestle-Aland Novum Testamentum Graece et Latine.⁹ Jako jeho znění v češtině uvádím svůj vlastní překlad.

¹Καὶ διαγενομένου τοῦ σαββάτου Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ Σαλώμη ἠγόρασαν ἀρώματα ἵνα ἐλθοῦσαι ἀλείψωσιν αὐτόν.
Když uplynula sobota, Marie Magdalská, Marie Jakubova a Salome nakoupily vonné látky, aby ho mohly jít pomazat.

²καὶ λίαν πρῶτὴ τῆ μιᾶ τῶν σαββάτων ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου.

Velmi brzy ráno prvního dne týdne, jakmile vyšlo slunce, přišly k hrobu.

³καὶ ἔλεγον πρὸς ἑαυτάς· τίς ἀποκυλίσει ἡμῖν τὸν λίθον ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνημείου;

A ptaly se sebe navzájem: „Kdo nám odvalí kámen od vchodu do hrobu?“

⁴καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκεκύλισται ὁ λίθος·

A když vzhledly, uviděly, že kámen je odvalený.

ἦν γὰρ μέγας σφόδρα.

Byl však velmi velký.

⁵Καὶ εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον καθήμενον ἐν τοῖς δεξιοῖς περιβεβλημένον στολὴν λευκὴν, καὶ ἐξεθαμβήθησαν.

A když vstoupily do hrobu a uviděly mladíka sedícího po pravé straně a oblečeného do bílého roucha, vyděsily se.

⁶ὁ δὲ λέγει αὐταῖς· μὴ ἐκθαμβεῖσθε· Ἰησοῦν ζητεῖτε τὸν Ναζαρηνὸν τὸν ἐσταυρωμένον·

7 Thomas, A Reconsideration of the ending of Mark, 416

8 Thomas, A Reconsideration of the ending of Mark, 416

9 Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece et Latine, Mk 16,1–8

On jim však řekl: „Neděste se. Hledáte Ježíše Nazaretského, toho ukřižovaného?”

ἠγέρθη, οὐκ ἔστιν ὧδε·
Byl vzkříšen, není zde.

ἴδε ὁ τόπος ὅπου ἔθηκαν αὐτόν.
Hle, místo, kam ho položili.

⁷ἀλλὰ ὑπάγετε εἶπατε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καὶ τῷ Πέτρῳ ὅτι προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν· ἐκεῖ αὐτὸν ὄψεσθε, καθὼς εἶπεν ὑμῖν.
Ale odejděte a řekněte učedníkům, dokonce i Petrovi: Předchází vás do Galileje. Tam ho uvidíte, tak, jak vám řekl.

⁸καὶ ἐξελθοῦσαι ἔφυγον ἀπὸ τοῦ μνημείου, εἶχεν γὰρ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις·
A ony vyšly ven a utekly od hrobu, protože se jich zmocnil třes a rozrušení.

καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπαν· ἐφοβοῦντο γάρ.
A nikomu nic neřekly, protože se bály.

1.2 Latinské čtení – Kratší zakončení

Pouze v jednom z nejstarších latinských kodexů, Bobiensisu (k), je Markovo evangelium ukončeno Kratším zakončením. Tento latinský kodex vznikl ve 4.–5. století na základě řecké předlohy z 2.–3. století a tvoří ho dvě věty po verši Mk 16,8.¹⁰

Latinský text Kratšího zakončení uvedený níže je převzatý z knihy Neznámá evangelia: Novozákonní apokryfy I., který autoři knihy přepsali ve znění kodexu k (Bobiensis), fol. 41R a opatřili poznámkami.¹¹ Opět přidávám svůj vlastní překlad textu do češtiny.¹²

10 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 52

11 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 52–54

12 Složenými závorkami jsou v latinském textu označeny písařské omyly (zdvojení slov). V kulatých závorkách jsou rozvedeny písařské zkratky. Konjektura je označena hranatými závorkami.

... Illae autem, cum [cum] exirent a monume(n)to, fugerunt.
Ale ony, když vyšly od hrobu, utekly.

Teneat enim illas tremor et pauor propter timore(m).
Protože se jich držel třas a chvění ze strachu.

Omnia autem, quaecumque praecepta erant, [eis, qui cum petro] erant,
breuiter exposuerunt.
Ale vše, co jim bylo nařízeno, v krátkosti vylíčili těm, kteří byli
s Petrem.

Posthaec et ipse (Iesus) adparuit et ab oriente(m?) usque {usque} in orientem
misit per illos sanctam et incorruptam h[...] ¹³ salutis aeternae. Amen.
Potom se zjevil také sám Ježíš a od východu až na východ skrze ně
vyslal svatou a ryzí (...) věčné spásy. Amen.

1.3 Aristonův závěr – Delší zakončení

Aristonův závěr, neboli Delší zakončení, je kanonickým závěrem Markova evangelia a tvoří ho verše Mk 16,9–20. Objevuje se v rukopisech Alexandrijský kodex (A), C, D, W, Θ, v řadě latinských rukopisů a v některých syrských.¹⁴ Název „Aristonův“ je odvozen z jednoho arménského rukopisu z 10. století, kde jsou tyto verše připsány jistému Aristonovi.¹⁵

Mezi rukopisy, ve kterých je oddíl obsažen, je nejstarší Alexandrijský pocházející kodex z 5. století. Zdá se však, že Delší zakončení je ve skutečnosti ještě o něco starší. Protože je obsaženo i ve významných pramenech západní a byzantské tradice a také v některých starých překladech, muselo Delší zakončení vzniknout už ve 2. století, ještě dříve, než se od sebe oddělily velké textové tradice.¹⁶ Jak však poznamenává J. Ch. Thomas: „Ačkoli mají verše Mk 16,9–20 oporu ve velmi starých rukopisech, ukazuje se, že Delší zakončení je, jakkoli

13 Na tomto místě v kodexu chybí část slova. Tímto slovem by podle autorů knihy Neznámá evangelia měl být ekvivalent slova κήρυγμα (zvěst), které je jednoznačně doloženo v řeckých rukopisech. Oni sami pak toto chybějící slovo navrhuji překládat jako čest, důstojnost, velebnost či hodinu. Zde však ponechávám ono chybějící slovo nepřeloženo.

14 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 52

15 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 403

16 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 403

staré, stále pouze druhotné.¹⁷ To je také důvod, proč je zakončení Markova evangelia 8. veršem stále chápáno jako původnější.¹⁸ I tak se však mezi badateli ještě objevují hlasy, které se snaží podpořit Delší zakončení jako původní závěr Markova evangelia.

Řecký text je zde opět uveden ve znění z edice *Novum Testamentum Graece et Latine*¹⁹ a s mým vlastním překladem do češtiny.

^{Mk 16,9} Ἀναστὰς δὲ πρῶτῃ πρώτῃ σαββάτου ἐφάνη πρῶτον Μαρίᾳ τῇ Μαγδαληνῇ, παρ' ἧς ἐκβεβλήκει ἑπτὰ δαιμόνια.
Když však ráno prvního dne po sobotě (Ježíš) vstal, zjevil se nejprve Marii Magdalské, ze které kdysi vyhnal sedm démonů.

¹⁰ἐκείνη πορευθεῖσα ἀπήγγειλεν τοῖς μετ' αὐτοῦ γενομένοις πενθοῦσι καὶ κλαίουσιν.
Ona to šla oznámit těm, kteří (bývali) s ním a kteří nyní truchlili a plakali.

¹¹κακεῖνοι ἀκούσαντες ὅτι ζῆ καὶ ἐθεάθη ὑπ' αὐτῆς ἠπίστησαν.
Ale oni, když slyšeli, že (Ježíš) žije a že ho spatřila, neuvěřili.

¹²Μετὰ δὲ ταῦτα δυσὶν ἐξ αὐτῶν περιπατοῦσιν ἐφανερῶθη ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ πορευομένοις εἰς ἀγρόν.
Potom se však dvěma z nich po cestě ukázal (ještě) jiným způsobem, když šli na pole.

¹³κακεῖνοι ἀπελθόντες ἀπήγγειλαν τοῖς λοιποῖς.
A ti to odešli oznámit ostatním.

οὐδὲ ἐκείνοις ἐπίστευσαν.
Ale ani těm neuvěřili.

¹⁴Ὑστερον δὲ ἀνακειμένοις αὐτοῖς τοῖς ἑνδεκα ἐφανερῶθη καὶ ὠνείδισεν τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν καὶ σκληροκαρδίαν ὅτι τοῖς θεασαμένοις αὐτὸν ἐγγεγερμένον οὐκ ἐπίστευσαν.
Nakonec se však (Ježíš) ukázal samým jedenácti, když stolovali, a vyčítal jim jejich nevíru a zatvrzelost srdce, že těm, kteří ho viděli

17 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 418

18 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 418

19 Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Mk 16,9–20

vzkříšeného, neuvěřili.

¹⁵καὶ εἶπεν αὐτοῖς· πορευθέντες εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα κηρύξατε τὸ εὐαγγέλιον πάση τῇ κτίσει.

A řekl jim: „Jděte do celého světa a kažte evangelium všemu stvoření.

¹⁶ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται, ὁ δὲ ἀπιστήσας κατακριθήσεται.

Kdo uvěří a nechá se pokřtít, bude zachráněn, kdo však neuvěří, bude odsouzen.

¹⁷σημεῖα δὲ τοῖς πιστεύουσιν ταῦτα παρακολουθήσει·

Ty, kdo uvěří, budou doprovázet tato znamení:

ἐν τῷ ὀνόματί μου δαμόνια ἐκβαλοῦσιν, γλώσσαις λαλήσουσιν καιναῖς,
V mém jménu budou vyhánět démony, budou mluvit novými jazyky,

¹⁸καὶ ἐν ταῖς χερσὶν ὄφεις ἀροῦσιν κἂν θανάσιμόν τι πίωσιν οὐ μὴ αὐτοῦς βλάβῃ,

a do rukou budou brát hady a vypijí-li něco smrtícího, nijak jim to neublíží.

ἐπὶ ἀρρώστους χεῖρας ἐπιθήσουσιν καὶ καλῶς ἔξουσιν.

Na nemocné budou vkládat ruce a těm se udělá dobře.

¹⁹Ὁ μὲν οὖν κύριος Ἰησοῦς μετὰ τὸ λαλήσαι αὐτοῖς ἀνελήμφθη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ.

Když jim to Pán Ježíš řekl, byl vzat vzhůru do nebe a usedl po pravici Boží.

²⁰ἐκεῖνοι δὲ ἐξελθόντες ἐκήρυξαν πανταχοῦ, τοῦ κυρίου συνεργούontos καὶ τὸν λόγον βεβαιούontos διὰ τῶν ἐπακολουθούontων σημείων.

Oni pak vyšli, kázali všude, Pán působil s nimi a potvrdoval to slovo znameními, která je doprovázela.

1.4 Freerovo logion

V jediném řeckém rukopisu – rukopisu Washingtonském (W) – se v kanonickém Delším zakončení za veršem Mk 16,14 objevuje doplněk o dvanácti větách. Jedná se o Freerův rukopis či Freerovo logion

pocházející z Egypta.²⁰ Svůj název dostalo toto logion podle Ch. L. Freera, který Washingtonský rukopis původně v roce 1906 zakoupil.²¹ Vznik Freerova logionu datuje Jörg Frey do druhé poloviny 2. století.²²

Tento doplněk o dvanácti větách obsahuje rozhovor učedníků s Ježíšem. Po Freerově logionu text Washingtonského rukopisu dál pokračuje kanonickými verši Mk 16,15b Delšího zakončení.²³

Následující text je převzat z Novum Testamentum Graece et Latine.²⁴ Český překlad je opět můj vlastní.²⁵

κακεινοι απελογουντο λεγοντες οτι ο αιων ουτος της ανομιας και της απιστιας υπο τον σαταναν εστιν, [τ]ο[ν] μη εων{ }τα υπο των πνευματων ακαθαρτ{α}[ων] την αληθ{ειαν}[ινην] του θεου καταλαβεσθαι [και] δυναμιν·

Oni se hájili a říkali: „Tento věk nepravosti a nevíry je pod mocí Satana, který nedovoluje, aby ten, který je pod nečistými duchy, pochopil Boží pravdu a moc.

δια τουτο αποκαλυψον σου την δικαιοσυνην ηδη, εκεινοι ελεγον τω χριστω. Proto již zjev svou spravedlnost,“ říkali Kristu.

και ο χριστος εκεινοις προσελεγεν οτι πεπληρωται ο ορος των ετων της εξουσιας του σατανα,

A tento Kristus jim odpověděl: „Hranice roků Satanovy pravomoci se naplnila.

ἀλλὰ εγγιζει ἄλλα δεινα·

Ale blíží se jiná, strašnější.

και υπερ ων εγω αμαρτησαντων παρεδοθην εις θανατον ινα υποστρεψωσιν εις την αληθειαν και μηκετι αμαρτησωσιν ινα την εν τω ουρανω

20 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 54

21 Sanders, The New Testament Manuscripts in the Freer Collection, 1

22 Hurtado, The Freer Biblical Manuscript, 6

23 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 54

24 Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece et Latine, Mk 16,14 poznámka pod čarou

25 Hranaté závorky v následujícím řeckém textu označují doporučenou konjekturu doplnění textu. Složené závorky pak označují části textu, které jsou navrženy k vypuštění.

πνευματικην και αφθαρτον της δικαιοσυνης δοξαν κληρονομησωσιν.

A za ty, kteří zhřešili, jsem byl já vydán na smrt, aby se vrátili k pravdě a už nikdy nehřešili a aby zdědili nebeskou duchovní a nepomíjející slávu spravedlnosti.“

1.5 Delší zakončení v rukopisu graficky označené

Některé rukopisy obsahující Delší zakončení používají grafické označení, které naznačuje, že opisovači rukopisů si byli vědomi toho, že v případě veršů Mk 16,9–20 se nejedná o zcela standardní text. Tyto rukopisy používají k odlišení posledních dvanácti veršů asterisk, případně poznámku. Jedná se například o rukopisy f¹, 137, 138, 1110, 1210, 1216 ad.²⁶

Ovšem, jak upozorňuje J. Ch. Thomas, samotné odlišení závěru značkou od zbytku textu „zjevně považuje Delší zakončení za poněkud diskutabilní a vrhá pochyby na autentičnost.“²⁷ Diskuze o původnosti Delšího zakončení v těchto rukopisech se tedy zdá být bezpředmětná, neboť samy rukopisy prezentují původnost tohoto oddílu za přinejmenším spornou.

1.6 Kratší zakončení připojené k Delšímu

Některé rukopisy se pokoušejí sjednotit Kratší a Delší zakončení. V nich po verši Mk 16,8 následuje Kratší zakončení a po něm hned verše Mk 16,9–20. Tato varianta závěru Markova evangelia se objevuje v rukopisech L, Ψ, 099, 0112 a některých syrských a koptských překladech.²⁸

1.7 Nedochovaný závěr za 8. veršem

Někteří badatelé se domnívají, že Markovo evangelium ve skutečnosti nemělo skončit 8. veršem. Za tímto veršem mělo podle nich následovat delší původní zakončení, které se nám ovšem bohužel nedochovalo. K tomuto názoru se kloní například R. Bultmann. Ten se domnívá, že

26 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 408

27 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 408

28 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 52

původní ztracený závěr obsahoval zjevení vzkříšeného Krista v Galileji.²⁹

Možnost nedochovaného závěru mohou podpořit dva následující důvody. Za prvé, sloveso φοβεομαι je asi v polovině případů v Markově evangeliu používáno s gramatickým předmětem.³⁰ Absence tohoto předmětu u slovesa na konci verše Mk 16,8 by mohla naznačovat, že původně měl následovat další text, v němž by se předmět objevil. Za druhé, pokud Markovo evangelium končí veršem Mk 16,8, začínalo by dobrými zprávami o Ježíšově přítomnosti v pozemském světě a končilo by strachem a mlčením.³¹ Úmyslné zakončení strachem by tak nejspíše bylo v jakémsi napětí s radostnou zvěstí evangelia. Toto domnělé napětí by bylo mohlo být vysvětleno chybějícím závěrem.

Ovšem i možnost ztraceného původního konci po 8. verši má svá úskalí. Překážkou jí podle J. Ch. Thomase může být, že téměř všechny dokumenty z 1. století jsou svitky.³² Zdá se tedy, že svitek by spíše odhalil skutečnost, že část textu chybí, než v případě kodexu, ze kterého by poslední strany s původním závěrem mohly vypadnout bez povšimnutí. Taková varianta se J. Ch. Thomasovi nezdá být nijak nemožná: „Pokud jediná kopie Markova evangelia byla ve formě kodexu, je možné, že se během času, kdy byla dominantní evangelia podle Matouše a Lukáše, nepřepisovalo, jediný existující exemplář se opotřeboval, což mělo za následek ztrátu poslední stránky.“³³

Tato možnost by se dala podložit tvrzením P. Katze, že křesťané rané církve pro Písmo brzy převzaly formu kodexu namísto formy svitku, aby tak záměrně odlišily církevní formu od té používané v synagoze.³⁴

Dalším vysvětlením ztráty původního závěru Markova evangelia by bylo úmyslné pozměnění zakončení evangelia. Například, pokud by toto původní zakončení Markova evangelia nebylo v souladu se zbytkem evangelií, je možné, že bylo odstraněno za účelem zachování konzistentnosti.³⁵

S jiným vysvětlením úmyslného vynechání původního závěru přichází J. Jeremias tvrzením, že Marek zakončil evangelium 8. veršem,

29 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

30 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

31 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

32 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

33 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

34 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

35 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

aby tak zabránil pohanům přečíst si následující text. Ovšem jak mírně skepticky tvrdí J. Ch. Thomas, taková varianta je sice možná, ale „není možné ji s jistotou prohlásit za pravděpodobnou.“³⁶

36 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 415

2. Dějiny problému

Jak upozorňuje J. E. Snapp, Delší zakončení bylo církví po dlouhá staletí považováno za autentickou část Nového zákona.³⁷ Za autentické je prohlásil Tridentský koncil svým Dekretem o kanonických spisech z 8. dubna 1546. Tím byly prohlášeny za základ zjevené pravdy knihy Starého a Nového zákona v takové podobě, v jaké byly obsaženy v latinské Vulgátě.³⁸ Podle mnoha zvláště římskokatolických teologů se však toto prohlášení Delšího zakončení za autentické stalo bez ohledu na jeho autorství a dataci.³⁹

V roce 1881 B. F. Westcott a F. J. A. Hort představili důkazy, kterými přesvědčili mnoho lidí, že původní Markovo evangelium neobsahovalo slova Delšího zakončení. I tyto dva badatelé se však ve své práci opírali o některé další, kteří se touto problematikou zabývali již dříve.⁴⁰

Jedním z těchto předchůdců byl i J. W. Burgon, který se této problematice věnoval ve své práci *The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark* z roku 1871. Mimo jiné ve své knize zmiňuje i názory C. von Tischendorfa a S. P. Tregellse, kteří se snaží dokázat neautentičnost Delšího zakončení poukazem na to, že v mnohých starých kopiích Markova evangelia těchto dvanáct veršů chybí. Tato absence Delšího zakončení doložená například u církevního historika Eusebia z Kaisareie a je pro ně důkazem, že Marek posledních dvanáct veršů svého evangelia nenapsal.⁴¹ Sám J. W. Burgon však na tento názor reaguje snahou dokázat, že Eusebius Delší zakončení přesto znal a nijak nezpochybňoval jejich autentičnost.⁴²

Na počátku 20. století vyvrcholil spor o původnost Delšího zakončení jasným vyjádřením Papežské biblické komise k této problematice: „Důvody, díky nimž se někteří exegeti snaží prokázat, že posledních dvanáct veršů Markova evangelia (Mk 16, 9–20) nenapsal sám Marek, nýbrž byly připsány někým jiným, jsou takové povahy, že dávají právo tvrdit, že nesmí být přijaty jako osvícené a kanonické; nebo prokazují alespoň, že Marek není autorem těchto veršů?“⁴³ Na obě dvě části této

37 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

38 Suchánek, Drška, *Církevní dějiny – novověk*, 131

39 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2–3

40 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

41 Burgon, *The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark*, 38

42 Burgon, *The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark*, 26

43 Pontifica Commissione Biblica, bod II.

otázky komise odpověděla jednoznačným: „Ne.“⁴⁴ Tím se římskokatolická církev jasně postavila za kanoničnost Delšího zakončení a za jejich autora prohlásila Marka. Papežská biblická komise odmítla tedy všechny argumenty, které by mohly prokazovat, že Marek nepsal posledních dvanáct veršů evangelia, nebo tyto argumenty alespoň přinejmenším nepovažovala za natolik průkazné.

Jaká je ovšem situace v překladech Nového zákona? Které překlady uvádějí jaká zakončení Markova evangelia? Zabývají se některé překlady otázkou autentičnosti Delšího či jiného zakončení?

Postavením Delšího zakončení a závěru do verše Mk 16,8 se bude věnovat následující oddíl na základě překladů Nového zákona počínaje 15. stoletím. Především však svou pozornost zaměřím na české překlady pocházející z 20. století, protože právě v této době se zřejmě spor o Delší zakončení rozhořel nejvíce. Tak alespoň usuzuji z reakce Papežské biblické komise, která byla zřejmě rostoucí debatou o původním Markově závěru vyprovokována k reakci. Aby však nebyly jiné starší a významné překlady Nového zákona opomenuty, uvádím vždy alespoň jeden překlad na zhruba jedno století, 15. stoletím začínaje.

2.1 Bible Olomoucká

Bible Olomoucká je dvoudílným českým překladem z roku 1417.⁴⁵ Její druhý díl uzavírá Markovo evangelium Delším zakončením.⁴⁶

2.2 Vydání Erasma Rotterdamského

V roce 1516 Erasmus Rotterdamský zveřejnil své první vydání novozákonního textu. Toto vydání se později s několika málo odchylkami rozšířilo jako Textus Receptus – „text převzatý všemi“.⁴⁷

V závěru Markova evangelia uvádí Erasmus řecký a latinský text Delšího zakončení.⁴⁸

44 Pontifica Commissione Biblica, bod II.

45 dig.vkol.cz: [Bible Olomoucká, II. díl] – popis

46 dig.vkol.cz: [Bible Olomoucká, II. díl] – folio 0196r

47 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 130–131

48 UB Basel / Novum Instrumentum omne, Quatuor Evangelia, Mk 16

2.3 Komplutenská polyglota

Komplutenská polyglota je prvním vícejazyčným tištěným vydáním celé Bible. Obsahuje texty v řečtině, latině, hebrejštině a aramejštině. Byla vytištěna ve Španělsku v letech 1514–1517, ovšem povolení k distribuci dostala z Říma až v roce 1520. Celý výtisk se skládá ze čtyř oddělených svazků.⁴⁹ Svě jméno dostala podle města Alcalá de Henares (latinsky Complutum), kde byla poprvé vydána.⁵⁰

Tento překlad bible uvádí ve svém čtvrtém svazku jako závěr Markova evangelia řecký a latinský text Delšího zakončení.⁵¹

2.4 Vulgata

V roce 382 byl Hieronymus (Jeroným) papežem Damasem I. pověřen revizí latinského textu Vetus latiny. Hieronymus s revizí opravdu začal, ovšem později přešel od pouhé revize k překladu z původních jazyků. Tento vlastní překlad pořídil v letech 390–405. Hieronymův překlad Bible do latiny nabyl v církevním užití převahy až od 8.–9. století. Od 16. století je označován jako Vulgata. V roce 1546 ji tridentský koncil prohlásil za pravý a neomylný autentický text církve.⁵²

Vulgata se v průběhu let dočkala několika revizí, z nichž některé budou představeny níže.

2.4.1 Vulgata Sixtina

O toto autorizované vydání Vulgaty z roku 1590 se zasadil papež Sixtus V., po němž také nese svůj název.⁵³

Tato edice zahrnuje do závěru Markova evangelia latinský překlad Delšího zakončení.⁵⁴

2.4.2 Vulgata Clementina

Po smrti papeže Sixta V. bylo vydání Vulgaty Sixtiny staženo a nahrazeno tímto novým vydáním z roku 1592 a pojmenovaným podle papeže Klementa VIII.⁵⁵

49 Complutensian Polyglot Bible – World Digital Library

50 Novotný, Biblický slovník, díl 2., 980

51 Complutensian Polyglot Bible – World Digital Library

52 Bič, Ze světa Starého zákona II., 576–578

53 Bič, Ze světa Starého zákona II., 579

54 Vulgata Sixtina, Mk 16

55 Bič, Ze světa Starého zákona II., 579

Tento latinský text uvádí konec Markova evangelia až do verše Mk 16,20, aniž by nějak naznačovalo, že by uvedené Delší zakončení nemuselo být stejně staré jako předcházející verše.⁵⁶

2.4.3 Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum

Jedná se o důkladnou revizi Vulgaty z roku 1979.⁵⁷ Tato edice po verši Mk 16,8 plynule pokračuje Delším zakončením. Text však doplňuje poznámkou, že verše 9–20 „desunt in aliq. codd.“⁵⁸ tedy, že Delší zakončení v některých rukopisech chybí.

2.4.4 Stuttgartské vydání

Toto vydání Vulgaty z roku 1983 uvádí po verši Mk 16,8 latinský překlad Delšího zakončení bez jakékoli poznámky či viditelného předělu, který by případně naznačoval, že verše Mk 16,9–20 nejsou původní.⁵⁹

2.5 Bible kralická

Tento český překlad Písma byl vydán v šesti svazcích v letech 1579 – 1594.⁶⁰ Šestidílná Bible kralická připojuje za 8. veršem Delší zakončení, aniž by dala najevo, že verše 9–20 nemusejí být stejně původní jako předchozích osm veršů.⁶¹

2.7 Svatováclavská bible

Nový zákon Svatováclavské bible vyšel poprvé roku 1677.⁶² Předlohou úprav a oprav tohoto českého překladu měla být latinská Vulgata Clementina. Právě tomuto latinskému textu se Svatováclavská bible měla co nejvíce blížit.⁶³

Výbor textů je sestaven tak, aby vyhovoval jejímu účelu: být biblickými texty čtenými v raném novověku při římskokatolické mešní liturgii.⁶⁴

- 56 Vulgata Clementina, Mk 16
- 57 Bič, Ze světa Starého zákona II., 579
- 58 Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum, Mk 16 poznámka pod čarou
- 59 Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem, Mk 16,1–20
- 60 Bible kralická šestidílná, 11
- 61 Bible kralická šestidílná, Mk 16,1–20
- 62 Svatováclavská bible, 29
- 63 Svatováclavská bible, 27
- 64 Svatováclavská bible, 17

Uspořádání biblických textů je tedy takové, aby svým obsahem a tématem odpovídalo liturgickému roku a římskokatolickým svátkům.

16. kapitulu Markova evangelia rozděluje tento překlad hned do třech místy se překrývajících oddílů. Prvním oddílem jsou verše Mk 16,1–7, které jsou určeny ke čtení „Na den slavný Vzkříšení Pána Krysta“.⁶⁵ Druhým oddílem jsou závěrečné verše Mk 16,14–20 spadající „Na den Nanebevstoupení Pána Krysta“.⁶⁶ Střední část 16. kapitoly je zařazena až později „Na den Rozeslání apoštolů“ a obsahuje verše Mk 16,15–18.⁶⁷

Ačkoli tedy Svatováclavská bible dělí závěr Markova evangelia do tří různých oddílů, udává ho až do verše 16,20. V žádné poznámce není ani zmínka o případné nejistotě v otázce původnosti Delšího zakončení.

2.8 Překlad F. Sušila

Ve druhém vydání svého překladu Markova evangelia z roku 1885, doplněném o obšírný komentář, uvádí F. Sušil text Delšího zakončení. Ačkoli jsou jeho vlastní poznámky k textu velmi důkladné a dávají verše Markova evangelia do souvislosti s jinými novozákonními knihami, není zde ani zmínka o tom, že by závěr Markova evangelia ve své délce 16,1–20 nemusel být v některé své části původní.⁶⁸

2.8 Překlad J. L. Sýkory

Tento český překlad z roku 1947 od J. L. Sýkory uvádí po verši Mk 16,8 slova Delšího zakončení.⁶⁹

2.9 Překlad R. Cola

Katolický překlad Nového zákona od R. Cola, který poprvé vyšel roku 1947,⁷⁰ uvádí text 16. kapitoly Markova evangelia až do verše Mk 16,20.⁷¹

65 Svatováclavská bible, 133

66 Svatováclavská bible, 146

67 Svatováclavská bible, 224

68 Sušil, Evangelium svatého Marka, Mk 16 poznámka

69 Sýkora, Nový zákon Pána našeho Ježíše Krista, Mk 16

70 Col, Nový zákon, 5–6

71 Col, Nový zákon, Mk 16

Přesto se však v poznámce pod čarou říká, že posledních uvedených dvanáct veršů schází v nejstarších rukopisech: „Tento úryvek schází ve dvou nejstarších rukopisech a podle svědectví Eusebia Caesarejského ve velkém počtu rukopisů jeho doby.“⁷² Zařazení Delšího zakončení do textu je odůvodněno jejich kanonicitou a rozhodnutím Papežské biblické komise: „Než přesto je obsažena tato část v mnoha starých rukopisech i překladech a podle rozhodnutí Papežské biblické komise v Římě z 26. června 1912 je třeba pokládat sv. Marka za autora i těchto veršů.“⁷³

2.10 Překlad P. Škrabala

Ve svém překladu evangelií z roku 1951 uvádí P. Škrabal jako závěr Markova evangelia Delší zakončení, aniž by jakkoli upozorňoval na diskutovanou původnost těchto dvanácti veršů.⁷⁴

2.11 Překlad F. Žilky

Ve vydání překladu Nového zákona od F. Žilky z roku 1966 jsou uvedené hned tři varianty závěru Markova evangelia. Po závěru do verše Mk 16,8 se nachází další oddíl nadepsaný „Pozdější konec“⁷⁵ a obsahující Delší zakončení.

Po Delším zakončení, které F. Žilka jasně označuje za druhotné a nepůvodní, uvádí i vlastní překlad Kratšího zakončení s titulkem „Jiný pozdější konec“⁷⁶.

2.12 Překlad O. M. Petru

První vydání překladu Nového zákona od O. M. Petru vyšlo v roce 1969.⁷⁷ Jako závěr Markova evangelia uvádí tento překlad Delší zakončení. Po 8. verši 16. kapitoly se však v patové poznámce uvádí, že oddíl 16,9–20 „není přímým pokračováním předešlého vypravování“.⁷⁸ Na nepůvodnost Delšího zakončení upozorňuje – podle patové po-

72 Col, Nový zákon, Mk 16,9–20 poznámka

73 Col, Nový zákon, Mk 16,9–20 poznámka

74 Škrabal, Evangelia, Mk 16

75 Žilka, Nový zákon, po verši Mk 16,8

76 Žilka, Nový zákon, po verši Mk 16,8

77 Žilka, Nový zákon, 3

78 Petru, Nový zákon, Mk 16,9 poznámka

známky – mimo jiné i nemarkovský způsob vyjadřování. O. M. Petru se tedy domnívá, že Delší zakončení je Markem inspirovaný úryvek, který napsal někdo jiný, některý z apoštolů nebo význačný učedník.⁷⁹

2.13 Jeruzalémská bible

První vydání původně francouzského překladu Jeruzalémské Bible bylo publikováno v roce 1954, druhé, celkové, pak v roce 1973.⁸⁰ Jeruzalémská Bible připojuje za 8. veršem kanonické Delší zakončení, tedy verše 9–20. K tomuto Delšímu zakončení je však připojena poznámka pod čarou komentující spory ohledně původnosti veršů 9–20 v Markově evangeliu: „O tom, zda tento úsek textu patří k původní redakci druhého evangelia se skutečně vedou spory. – Zdrojem nesnází je především rukopisná tradice. V mnoha rukopisech, mezi nimi ve Vat. a Sin., nynější závěr chybí.“⁸¹

Vzápětí poznámka uvádí další možné zakončení Markova evangelia: „Jeden rukopis uvádí místo obvyklého závěru kratší finale, které je pokračováním verše 8.“⁸² Následuje překlad Kratšího zakončení, ačkoli samotný název variantního zakončení v poznámce nezazní. Poznámka však zmiňuje jako další existující zakončení Markova evangelia i Free-rovo logion, který jeden z rukopisů uvádějící dlouhý závěr vkládá mezi verše 14. a 15.⁸³

Po tomto výčtu dalších možných zakončení se autoři poznámky vrací zpátky k jimi uvedenému Delšímu zakončení. Přiznávají sice, že mezi veršem 8 a 9, ve zlomu původního konce a Delšího zakončení, dochází k jistému přerušení souvislosti, ovšem zdráhají se připustit, že by Markovo evangelium mělo ve své původní verzi skončit tak náhle 8. veršem. Proto podle nich vzniká předpoklad, že prvotní závěr po 8. verši byl ztracen. Nynější závěr, který Jeruzalémská bible uvádí, tedy Delší zakončení, byl podle autorů poznámky sepsán proto, aby vyplnil prázdné místo, které po zmizení prvotního závěru po 8. verši vzniklo. Verše 9–20 pokládají za jakýsi celkový souhrn zjevení

79 Petru, Nový zákon, Mk 16,9 poznámka

80 Jeruzalémská Bible, 11

81 Jeruzalémská Bible, Mk 16,9 poznámka d

82 Jeruzalémská Bible, Mk 16,9 poznámka d

83 Jeruzalémská Bible, Mk 16,9 poznámka d

zmrtvýchvstalého Krista. Uvědomují si, že jeho zpracování se zdatně liší od obvyklého Markova vypravěčského stylu.⁸⁴

Na závěr své poznámky však přidávají obranu kanonicity Delšího závěru: „Dnešní závěr byl nicméně už ve 2. století znám Tatianovi a sv. Ireneoovi a je zařazen v naprosté většině řeckých i jiných rukopisů.“⁸⁵

2.14 Český ekumenický překlad

V jednom svazku vyšel celý ekumenický překlad Bible v roce 1979, tehdy ještě bez komentářů. Druhá revize tohoto překladu byla připravena v letech 1998–2000. V této úpravě vychází Český ekumenický překlad od roku 2001.⁸⁶

Ekumenický překlad Bible přidává za 8. veršem Delší závěr. Zároveň však ve své předmluvě k Markovu evangelium upozorňuje, že „závěrečné verše (16,9–20) nejsou v nejstarších rukopisech a byly patrně doplněny podle tradic, z nichž čerpala ostatní evangelia.“⁸⁷

8. verš je doplněn poznámkou říkající, že podle některých rukopisů na tomto místě původní Markovo evangelium končí. Kromě veršů 9–20 (název Delší závěr Český ekumenický překlad neuvádí) poznámka uvádí i jiné možné zakončení Markova evangelia, které můžeme nalézt v jiných rukopisech⁸⁸. Tímto uvedeným závěrem je Kratší zakončení: „Všecko, co jim bylo přikázáno, bez odkladu oznámily těm, kteří byli s Petrem. Potom Ježíš sám vyslal skrze ně od východu až na západ svatou a nepomíjející zvěst věčné spásy.“⁸⁹

2.15 Český studijní překlad

První vydání Nového zákona vyšlo v roce 1994, celá Bible pak byla vydána o něco později.⁹⁰

Tento překlad uvádí závěr Markova evangelia ve znění Delšího zakončení. V poznámce pod čarou však připojuje poznámku, že verše

84 Jeruzalémská Bible, Mk 16,9 poznámka d

85 Jeruzalémská Bible, Mk 16,9 poznámka d

86 Český ekumenický překlad – Dům bible České biblické společnosti

87 Bible: Český ekumenický překlad, Nový zákon, 41

88 Bible: Český ekumenický překlad, Mk 16,8 poznámka a

89 Bible: Český ekumenický překlad, Mk 16,8 poznámka a

90 Český studijní překlad, 1562

Mk 16, 9–20 sice nejsou obsaženy v nejstarších rukopisech, avšak církev považuje posledních dvanáct veršů evangelia za inspirované.⁹¹

2.16 Překlad 21. století

Tento český překlad Bible z roku 2009 uvádí za veršem Mk 16,8 text Delšího zakončení.⁹²

V poznámce pod čarou je ovšem uvedeno, že některé důležité rané rukopisy 8. veršem končí. Podle poznámky ale většina rukopisů pokračuje Delším zakončením a jiné rukopisy před Delší zakončení nebo i místo něj uvádějí slova Kratšího zakončení.⁹³

2.16 Shrnutí zkoumaných překladů

Zdá se, že v českých překladech Bible se zmínky o otázce původnosti Delšího zakončení začínají objevovat teprve s druhou polovinou 20. století. Prvním českým překladem ze zkoumaného vzorku, který na tuto problematiku poukazuje, je překlad R. Cola z roku 1947. Přesto však ve vzorku zkoumaných překladů převládá tendence považovat Delší zakončení za autentický konec Markova evangelia.

91 Český studijní překlad, Mk 16,8, poznámka t3

92 Bible: překlad 21. století, Mk 16

93 Bible: překlad 21. století, Mk 16,8 poznámka c

3. Autenticita Delšího zakončení

Otázka původnosti Delšího zakončení se skládá ze dvou částí, kterým je třeba věnovat se postupně. Protože Delší zakončení přímo navazuje na Mk 16,8, je třeba se nejprve ptát, zdali Marek měl v úmyslu své evangelium ukončit 8. veršem. Teprve potom můžeme přistoupit ke zvažování Delšího zakončení jako možného autentického závěru evangelia.

3.1 Je zakončení veršem 16,8 původní?

Debata o Markově záměru ukončit své evangelium veršem 16,8 se nejsilněji točí kolem dvou bodů: neuspokojivě zakončené zprávy o vzkříšení (ženy utečou od hrobu a mlčí) a sporu, zda může věta – potažmo kniha – skončit slovem γάρ.

3.1.1 Může spis končit slovem γάρ?

Zásadním bodem, který badatelé často zmiňují ve snaze ať už podpořit nebo vyvrátit možnost, že Marek skutečně zamýšlel zakončit svoje evangelium 8. veršem, je slovo γάρ (neboť). Skutečnost, že verš 16,8 končí slovy ἐφοβοῦντο γάρ (neboť se bály), je častým důvodem, proč někteří badatelé namítají, že tímto veršem nemělo evangelium původně končit.⁹⁴ Je podle nich totiž z gramatického hlediska vysoce nepravděpodobné, že by tak měla končit věta, natož pak celý spis.⁹⁵

Co by ovšem mohlo způsobit, že Markova práce byla přerušena v tomto místě? J. Ch. Thomas na tuto otázku nabízí celkem tři možné odpovědi. Podle něj jsou ve hře kromě diskutované varianty, že Markovo evangelium končilo 8. veršem v rámci autorova úmyslu, i jiné dvě odpovědi.⁹⁶

První z nich je následující: „Marek nebyl fyzicky schopný dokončit své evangelium z důvodu smrti nebo pronásledování.“⁹⁷ Verš 16,8 by tedy podle této možnosti nebyl zamýšleným koncem evangelia a Marek měl v úmyslu po něm ještě něco připsat. Avšak vnější vlivy mu znemožnily práci dokončit, a tak nám zůstává slovo γάρ na konci věty

94 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 413

95 Mann, Mark, 659

96 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

97 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

posledním Markovým textem, po němž měl Marek původně v úmyslu připojit něco dalšího.

Další možností je podle J. Ch. Thomase hypotéza, která už zde byla nastíněna v oddílu 1.7.: „V nějakém čase zde existoval závěr jeho [Markova, pozn. aut.] evangelia, ten se však nějakým způsobem oddělil a ztratil.“⁹⁸ V průběhu času se tedy mohl původní závěr za slovem γάρ oddělit, a tak se ono diskutované „nebot“ ocitlo na konci poslední dochované věty. Tato možnost a argumenty pro a proti ní již byly uvedeny v oddílu 1.7. Proto nádvkem uveďme jen námitku R. H. Steina: „Nikdo nepolemizuje o tom, že by jakákoli jiná kniha Nového zákona ztratila původní závěr. Proč bychom o tom měli polemizovat v případě Marka?“⁹⁹

Existují však i jiné přístupy, jak vysvětlit problematiku γάρ na konci 8. verše. Podle jednoho by nic nebránilo brát 8. verš jako původní a zamýšlené zakončení Markova evangelia, protože by se mohlo jednat pouze o chybu způsobenou opisovačem rukopisu. J. Ch. Thomas uvádí: „F. W. Danker vysvětluje, že Marek končí slovem γάρ kvůli opisovačskému opomenutí, které se odehrálo během procesu opisování.“¹⁰⁰ Podle tohoto argumentu bychom mohli celou problematiku s γάρ odložit s tím, že jde jen o chybu vzniklou kvůli omylu či nepozornosti opisovače, a dál si jí už nevšímat.

Přestože je možné že člověk, který přepisoval Markův text, udělal v jeho závěru chybu a buď umístil slovo γάρ na jiné místo, než mělo původně být, nebo se přehlédl a závěrečné slovo tam přidal, nemůžeme nijak dokázat, že tomu tak skutečně bylo. Navíc, ono γάρ se neobjevuje pouze v jednom jediném rukopisu. Na tomtéž místě ho uvádějí všechny známé rukopisy a v tomto ohledu neexistuje žádné různočtení.¹⁰¹ Udělali snad tedy prepisovatelé všech známých rukopisů tutéž chybu? Anebo tu chybu udělal už někdo před nimi a oni jen vycházeli z téže tradice? Je však možné, že by všichni autoři rukopisů přijali tutéž chybu, aniž by se nad ní pozastavili či ji opravili? Něco takového se mi zdá velmi nepravděpodobné. Hypotézu F. W. Dankera, která zdůvodňuje umístění slova γάρ na konec věty opisovačskou chybou, vyvracejí následující skutečnosti: Za prvé, absence různočtení ve slově γάρ poukazuje na to, že žádnému z autorů dochovaných rukopisů ne-

98 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

99 Stein, The Ending of Mark, 85

100 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 413

101 Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece et Latine, Mk 16,8

přišlo umístění slova „nebot“ na konec věty podivné a nepokusil se tuto domnělou chybu opravit. Za druhé, ani rukopisy, které připojují k Markovu evangelium jiný konec, než verše 16,1–8, nechávají γάρ na témže místě. Zdá si mi, že tyto skutečnosti hypotézu F. W. Dankera vážně vyvracejí.

Vedle všech těchto pokusů vysvětlit slovo γάρ na konci věty jako pouhou chybu či náhodu, existuje i nezanedbatelný počet badatelů, kteří se pokoušejí dokázat, že evangelium mohlo ve své původní podobě končit slovem γάρ. Jedním ze zastánců této varianty, že tomu tak mohlo být, je i P. W. van der Horst, který ve svém článku Can a Book End with a ΓΑΡ? slovy J. Ch. Thomase „jednou pro vždy prokázal, že kniha může skončit slovem γάρ.“¹⁰² P. W. van der Horst ve své práci poznamenává, že už několik badatelů před ním předložilo pár příkladů z řecké literatury, kdy věta či přímo celý odstavec končí slovem γάρ.¹⁰³ Zdá se mu proto podivné, že stále „mnozí badatelé toto neshledávají jako přesvědčivý důkaz, že také kniha může končit slovem γάρ.“¹⁰⁴ On sám je přesvědčen o tom, že „pokud věta či odstavec mohou končit γάρ, kniha může také.“¹⁰⁵ Aby však přesvědčil i ty, které tento argument neuspokojil, sám přichází s důkazem, že Markovo evangelium mohlo skončit veršem 16,8. Jeho konečným argumentem je, že Plóťínovo 32. pojednání taktéž končí slovem γάρ. Tím považuje tvrzení, že řecká kniha nemůže skončit slovem „nebot“ za neplatné.¹⁰⁶

R. H. Stein upozorňuje, že podobných případů, kdy věta končí slovem γάρ, je v řecké literatuře celá řada. Ovšem jak sám dodává, skutečnost, že γάρ se může nacházet na samém konci věty, slouží jako protiargument lidem, kteří se snaží dokázat, že kniha nemohla končit slovem γάρ, než že by přímo dokazovala, že Marek zamýšlel evangelium uzavřít 8. veršem.¹⁰⁷

Ačkoli tedy můžeme dokázat, že řecká kniha nebo spis mohly končit slovem γάρ, nemůžeme tímto argumentem spolehlivě prokázat, že ono γάρ skutečně bylo posledním slovem v původní podobě Markova evangelia a že po něm už v textu nemělo následovat nic dalšího.

102 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 413

103 van der Horst, Can a Book End with a ΓΑΡ?, 122

104 van der Horst, Can a Book End with a ΓΑΡ? 122

105 van der Horst, Can a Book End with a ΓΑΡ? 124

106 van der Horst, Can a Book End with a ΓΑΡ? 124

107 Stein, The Ending of Mark, 91

Ovšem s přihlédnutím k dříve zmíněné skutečnosti, že slovo γάρ se na tomtéž místě objevuje ve všech dochovaných rukopisech včetně těch, které obsahují některý z variantních závěrů, a s přihlédnutím k důkazu van der Horsta, zdá se mi pravděpodobné, že verš 16,8 je skutečným a zamýšleným závěrem Markova evangelia. Ve prospěch této varianty navíc nejdůrazněji promlouvá skutečnost citovaná R. H. Steinem: „Nemáme žádné autentické markovské texty po verši 16,8! Kratší a Delší zakončení Markova evangelia a jejich různé kombinace zjevně nepocházejí z ruky Marka a dva hlavní řecké rukopisy Sínajský a Vatikánský, které jsou mnohými považovány za dva nejlepší, končí veršem 16,8. Marek 16,8 je nepopíratelně nejstarší a nejautentičtější zakončení evangelia, které máme, a je extrémně nepravděpodobné, že jakékoliv další objevy rukopisů to kdy změní.“¹⁰⁸

Tato skutečnost však stále neodpovídá na otázku, proč by Marek skončil své evangelium právě zde. Proč by se tak rozhodl? Proč by své evangelium zakončil strachem a mlčením žen a zcela tak opomněl popsal zjevení vzkříšeného Ježíše? Pokusu o zodpovězení právě této otázky bude věnován následující oddíl.

3.1.2 Neuspokojivě ukončený závěr nebo rafinovaný úmysl?

Existují vážné argumenty podporující variantu, že Mk 16,8 je příhodné místo k zamýšlenému ukončení evangelia.¹⁰⁹ Tyto argumenty se v zásadě zakládají na tom, že ačkoli je 8. verš na první pohled velmi podivné a neočekávané zakončení, jde o promyšlený a rafinovaný spisovatelský záměr.

R. H. Stein v *The Ending of Mark* cituje překvapivé množství takovýchto argumentů. Mezi všemi těmito argumenty můžeme vysledovat několik souhrnných motivů, podle kterých můžeme tyto argumenty roztrždit do čtyř skupin: 1) konec evangelia jako demonstrace neschopnosti učedníků, 2) konec evangelia jako vybídnutí k prosté víře, 3) konec evangelia jako demonstrace skutečnosti, že Ježíš to s lidmi nevzdává navzdory jejich mlčení a pochybení a 4) konec evangelia jako vybídnutí k vlastnímu dokončení. Tyto argumenty, mnou roztrždění podle motivů, které se v nich objevují, budou přiblíženy hned vzápětí.

Prvním motivem, který spatřuji v argumentech předkládaných R. H. Steinem, je tématizace záměrného vyobrazení Ježíšových učedníků jako nespolehlivých. Podle těchto argumentů by pak Markovi

108 Stein, *The Ending of Mark*, 89

109 Stein, *The Ending of Mark*, 85

čtenáři měli být vyzváni, aby se zachovali lépe a věrněji, než učedníci a ženy, které mlčky utekly. Slovy R. H. Steina: „Marek se snaží podnítit čtenáře k vytrvání navzdory neposlušnosti a selhání učedníků.“¹¹⁰ „Marek se snaží vyzvat čtenáře k tomu, aby byli dokonalými učedníky a naplnili to, co učedníci a ženy nedokázali.“¹¹¹ „Marek je vytrvale zapojen do nevraživosti vůči učedníkům. Je odhodlaný je zcela zdiskreditovat... Jakožto ránu z milosti, Marek zakončuje své evangelium, aniž by učedníky rehabilitoval.“¹¹²

Především tento poslední argument nalézá podporu také u T. Weeden, který se domnívá, že zakončení Markova evangelia v 8. verši je mnohem důležitější, než se může zdát, protože má sloužit jako výtko učedníkům. Základním důkazem pro tvrzení, že Marek programově očerňuje učedníky, pro něj je, že po Petrově zatčení se jim už nevěnuje a od té chvíle se učedníci ve vyprávění nevyskytují.¹¹³ Slovy J. Ch. Thomase: „Co je však ještě víc zarážející, je, že po svém úplném odřeknutí se Ježíše, nejen že učedníci zřetelně chybí v celém sletu následujících událostí a kerygmatické události, na které je apoštolství založeno: vzkříšení – ale u Marka není ani známka toho, že by byli učedníci rehabilitováni a že by nad nimi bylo po jejich odpadnutí ustanoveno apoštolství, tak, jak o tom podávají záznam ostatní evangelia.“¹¹⁴

Ačkoli má T. Weeden pravdu v tom, že po Petrově zapření (Mk 14,66–72) už v evangeliu učedníci aktivně nepůsobí a že jak u Ježíšovy smrti (Mk 15,40) a uložení jeho těla do hrobu (Mk 15,47), tak zpráve o vzkříšení jsou přítomny pouze ženy, přeci jen se zdá, že Ježíš u Marka s učedníky neskoncoval nadobro. I za předpokladu, že vezme-me v úvahu argumenty týkající se Markovy snahy učedníky zdiskreditovat, nemůžeme přehlížet fakt, že ženy mají vyřídít zprávu o vzkříšení právě učedníkům a jmenovitě Petrovi, který zapřel. Proto předpoklad, že Marek ukončil evangelium v 8. verši, aby vytkl učedníkům jejich nespolehlivost a očernil je v očích čtenáře, může být přeci jen unáhlený.

Dalším motivem v argumentech citovaných Steinem je snaha ukázat, že Ježíš to s lidmi nevzdává, ačkoli ti mlčí a pochybují, a že šíření evangelia nezáleží pouze na nich. Jde o jakousi snahu čtenáře povzbudit, že ačkoli ženy mlčely a Markovo evangelium už nám explicitně

110 Stein, *The Ending of Mark*, 87

111 Stein, *The Ending of Mark*, 87

112 Stein, *The Ending of Mark*, 86

113 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 416

114 Thomas, *A Reconsideration of the ending of Mark*, 417

neřekne, jak se zpráva o vzkříšení dostala mezi lidi, není všechno ztraceno. Slovy R. H. Steina: „Snad Marek předestírá, že jakýmsi záhadným způsobem je evangelium stále hlásáno dokonce padlými, křehkými a nevěrnými učedníky. Jinými slovy, lidský úspěch nezaručuje trvalý dopad evangelia. Evangelium je zcela Božský akt.“¹¹⁵ „Marek ukazuje opravdové následovníky, kteří selžou, ale také nabízí naději, protože ukazuje, že Ježíš to s nimi nevzdá.“¹¹⁶

Dalším spojujícím motivem v argumentech z *The Ending of Mark* zastávajících se možnosti Markova záměru ukončit evangelium 8. veršem je tendence vidět v nenapsané zprávě o šíření zvěsti o vzkříšení Markův záměr přivést svého čtenáře k víře jen na základě zvěsti ženám. Tuto skupinu argumentů jsem nazvala vybidnutím k prosté víře, protože čtenář by podle ní měl tak ve Vzkříšeného uvěřit čistě na základě slov bílé oděného mladíka v hrobě, nikoli na základě dalších popsaných stránek o tom, jak se sám Ježíš zjevil učedníkům, jak učedníci uvěřili a jak začali hlásat zprávu o vzkříšení. Slovy R. H. Steina: „Marek se snaží nechat čtenáře, aby podnikli klíčový krok víry sami za sebe, aniž by jim prezentoval méně rozporuplný důkaz vzkříšení.“¹¹⁷ „Marek se snaží, aby se čtenáři sami rozhodli k poslušnosti.“¹¹⁸ „Útěk žen vyzývá čtenáře Markova evangelia k dokončení příběhu, na základě předšlých vodítek o opravdové povaze toho, co následovalo po utrpení Syna Člověka.“¹¹⁹

Tato argumentace má hodně společného s postojem N. Petersena, který si také myslí, že původní Markovo evangelium mělo končit veršem 16,8. Absence naplnění Ježíšových slov o tom, že se s učedníky znovu setká v Galileji, je podle N. Petersena vypravěčským záměrem, protože čtenáři by mělo stačit Ježíšovo ujištění, že se tak stane: „Čtenář byl veden k tomu věřit, že Ježíš je Synem Božím a cokoliv předpověděl, to se stane.“¹²⁰

V podobném duchu se nese i argumentace R. Tannehilla. Ten je toho názoru, že záměrné zakončení evangelia v 8. verši 16. kapitoly, by opravdu nemělo být takovým problémem, jakým se zdá být¹²¹: „V celém svém evangeliu Marek užívá různé prostředky k vyjádření svého

115 Stein, *The Ending of Mark*, 87–88

116 Stein, *The Ending of Mark*, 88

117 Stein, *The Ending of Mark*, 87

118 Stein, *The Ending of Mark*, 87

119 Stein, *The Ending of Mark*, 87

120 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 417

121 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 418

stanoviska, ovšem jedna věc je vždy zřetelná: Cokoli Ježíš prorokuje, to se také stane. Na základě Ježíšových předchozích činů zakořeňuje v Markově čtenáři očekávání naplnění „proroctví“.¹²² To je také důvodem, proč se R. Tannehill nedomnívá, že by evangelium v 8. verši končilo nějak náhle, neuspokojivě nebo nedořešeně. Čtenář má podle něj totiž dojít k názoru, že se učedníci skutečně setkají s Ježíšem v Galileji, jak je prorokováno v Mk 16,7, a už není třeba, aby samotné setkání Marek ještě popsal. Evangelium tak podle R. Tannehilla nekončí strachem a mlčením, ale radostně.¹²³

Čtvrtou a poslední skupinou argumentů, které R. H. Stein uvádí, jsem nazvala koncem jako vybídnutím k vlastnímu dokončení. V těchto argumentech se objevuje motiv záměru nechat čtenáře, ať se o dokončení evangelia – či snad o jeho pokračování? – postará sám. Slovy R. H. Steina: „Marek zakončuje své evangelium jako nedokončenou záležitost, kterou si má čtenář dokončit, hlubokomyslně a obrazově, nikoliv textově.“¹²⁴ Myšlenka, že Markův záměrně neuspokojivě uzavřený konec je ve skutečnosti hozenou rukavicí Markovým čtenářům a nevyřčenou výzvou, aby evangelium dokončili sami svými činy a zvěstováním, se ve Steinově výčtu argumentů objevuje poměrně často. Například: „Marek chtěl přinutit čtenáře zamyslet se nad budoucí odezvou Ježíšových následovatelů, včetně čtenářů samých, k pověření hlásat evangelium a domyslet výzvu evangelia.“¹²⁵ „Čtenáři mají příběh sami dokončit dramatickou participací na jeho zakončení.“¹²⁶ „Čtenáři musí jednat a dodat vlastní závěr.“¹²⁷

Všechny tyto výše uvedené argumenty se ve svém jádru zakládají jednak na představě Marka jakožto velmi rafinovaného autora, jednak na představě neméně chápavých čtenářů a posluchačů. Nabízí se proto otázka, jestli je představa takto vzdělaných a rafinované narážky chápajících čtenářů založena na reálných možnostech lidí Markovy doby. Jak skepticky podotýká sám Stein, posluchači, tak jak je vykreslují předešlé argumenty, z velké části nejsou skutečnými původními čtenáři, kterým Marek své evangelium adresoval.¹²⁸ Takto vykreslení čtenáři spíše podle R. H. Steina připomínají „vysoce vzdělané existen-

122 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 418

123 Thomas, A Reconsideration of the ending of Mark, 418

124 Stein, The Ending of Mark, 86

125 Stein, The Ending of Mark, 86

126 Stein, The Ending of Mark, 86

127 Stein, The Ending of Mark, 88

128 Stein, The Ending of Mark, 88

cialisty 20. a 21. století, než křesťany 1. století, jejichž většina neuměla ani číst, ani psát.“¹²⁹

Ve světle této kritiky se tedy může zdát přijatelnější argumentace W. L. Knoxe, který se naopak domnívá, že Marek vůbec nebyl tak rafinovaný, jak naznačují předešlé Steinem sesbírané argumenty, a právě z důvodu určité ignorance či nedostatku vypravěčského umu skončil ve verši 16,8: „Předpokládat, že Marek původně zamýšlel zakončit své evangelium tímto způsobem, naznačuje jak to, že byl zcela lhostejný k obecným pravidlům vyprávění, tak také, že čistě náhodou natrefil na závěr, který odpovídá metodě vysoce důmyslnému druhu moderní literatury.“¹³⁰

Ovšem navzdory tvrzení W. L. Knoxe, že závěr Markova evangelia působí tak rafinovaně a provokativně pouhou náhodou a že Marek pravděpodobně nebyl tak schopným autorem, jak by se mohlo zdát, argumenty zastávající pravý opak jeho tvrzení jsou, zdá se, převažující.

Ke sboru hlasů, kteří prohlašují zakončení Markova evangelia veršem 16,8 za rafinovaný záměr, se připojuje i P. Pokorný. Ten dává otevřený a náhlý konec Markova textu do souvislosti s Markovým pojetím samotného významu slova evangelium. Markovo evangelium začíná ve verši Mk 1,1 slovy: Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ θεοῦ.¹³¹ (Začátek evangelia Ježíše Krista, Syna Božího.) Jak však P. Pokorný upozorňuje, slovo „evangelium“ zde není označením pro knihu nebo druh literatury¹³²: „V Novém zákoně znamená evangelium vždycky ústně tradovanou zvěst.“¹³³ Úvod Markova evangelia slovem evangelium „označuje také Ježíšovu zvěst o království božím.“¹³⁴ Ovšem není to pouhá zvěst, Marek jde podle P. Pokorného v použití tohoto slova ještě o něco dál: „Marek pojem evangelium rozšiřuje a zahrnuje do něho i Ježíšův život před pašijemi. Východiskem je mu ale vlastní velikonoční evangelium. Ta část tradice o Ježíšově životě, kterou ve svém spise předkládá, patří podle něho k evangeliu, je jeho počátkem (1,1).“¹³⁵ Jakou oblast textu však Marek určuje za onen počátek, za předznamenání samotného evangelia? Jedná se o celý text evangelia, úvodní kapitolu nebo jen o perikopu týkající se Jana Křtitele (Mk 1,2–

129 Stein, *The Ending of Mark*, 88

130 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 413

131 Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Mk 1,1

132 Pokorný, *Počátek evangelia*, 10

133 Pokorný, *Počátek evangelia*, 10

134 Pokorný, *Počátek evangelia*, 10

135 Pokorný, *Počátek evangelia*, 10

8)? P. Pokorný upozorňuje na to, že biblisté již zjistili, že verš 1,1 se svým předznamenáním vztahuje na celý Markův text.¹³⁶ Celý spis by se tak dostával do zcela nového světla. Nebyl by tak opravdovým evangeliem – alespoň ne evangeliem ve smyslu, v jakém mu podle P. Pokornému rozuměl Marek – ale ve svém celku by se stával „pouze“ jakýmsi úvodem ke skutečnému evangeliu, úvodem k hlásání zvěsti evangelia.

Vraťme se však v tomto bodě k původnímu problému: Proč by Marek záměrně ukončil svůj spis – byť by byl pouhým předznamenáním skutečného evangelia – právě ve verši 16,8 a nechal tak zprávu o zjevení vzkříšeného Krista nevyřčenou? Na tuto otázku odpovídá P. Pokorný následovně: „O zjevení Vzkříšeného Marek nevypráví právě proto, že chce zachytit jen „počátek“ evangelia. Tak problém začátku a konce tohoto spisu spolu vzájemně souvisejí.“¹³⁷ „Chtěl zřejmě čtenářům, kteří o pozemském Ježíši věděli málo nebo jej podceňovali, připomenout „počátek“ evangelia.“¹³⁸

Z tohoto pohledu by Marek nedokončil své evangelium zvěstí o zjevení Krista a končil by provokativním strachem a mlčením žen, protože se domníval, že dalších slov už není třeba. Slovy P. Pokorného: „Předpokládá, že čtenáři znají plné evangelium v podobě formule víry (srv. 1K 15,3b–5, Ř 10,9) nebo v podobě formulace o Ježíšově vzkříšení (Ř 1,3n, 2Tm 2,8). A tak má posluchač Markova evangelia příležitost, aby se seznámil s pozemským Ježíšem, ale vlastní evangelium již formou vyprávění neslyší.“¹³⁹

Bylo by to však možné? Můžeme předpokládat, že křesťané v prvního staletí postřehli Markovy rafinované záměry a dokázali pochopit Markův spis jako to, čím ho vidí být P. Pokorný? Dokázali by se vypořádat s otevřeným koncem Markova evangelia, které podle P. Pokorného „vnímáme skoro jako moderní literární prvek“¹⁴⁰ a je to tak „nový literární útvar“¹⁴¹? Nemohla by toto přesvědčení alespoň částečně nahlodat námitka R. H. Steina, že pravděpodobní první čtenáři Markova evangelia by nemuseli autorově tak rafinovanému záměru porozumět?

136 Pokorný, Počátek evangelia, 15

137 Pokorný, Počátek evangelia, 15

138 Pokorný, Počátek evangelia, 16

139 Pokorný, Počátek evangelia, 16

140 Pokorný, Počátek evangelia, 17

141 Pokorný, Počátek evangelia, 17

Dokázali by křesťané 1. století Markův text pochopit jako „nový literární útvar“¹⁴², tím spíše, že „většina z nich neuměla ani číst, ani psát“¹⁴³?

S touto vážnou námitkou, zda by první křesťané přeci jen nepotřebovali o něco názornější a obsáhlejší závěr evangelia a zda by si dokázali vystačit pouze s tím, že by Marek zakončil své evangelium v 8. verši, se může alespoň částečně vypořádat argument P. Pokorného: „To, co se událo za velikonočního jitra, musí posluchač evangelia slyšet jako vyznání ve shromáždění křesťanské obce. Vlastní evangelium je podle něho [Marka, pozn. aut.] nedílně spojeno s živým svědectvím, které je přitakáním k apoštolské zvěsti o vzkříšení (Mk 16,6) a je základem křesťanské tradice a katecheze.“¹⁴⁴

Markův posluchač, jakkoli negramotný a nevzdělaný – s přihlídnutím k poznámce R. H. Steina – by se tak s otevřeným koncem evangelia nemusel vypořádávat sám. Měl by kolem sebe společenství ostatních křesťanů, z nichž by ho ti vzdělanější mohli vést a doprovázet ve víře a pochopení evangelia. Dokončení evangelia by tak nebyl Markův úkol pro jednotlivce – jak naznačují některé dříve uvedené argumenty prezentované R. H. Steinem¹⁴⁵ – ale úkolem církve jako společenství a celku. Jakkoli má Markův posluchač dojít k „zaujetí osobního postoje“¹⁴⁶, není na to podle P. Pokorného sám. Na rozdíl od argumentů, které shromáždil R. H. Stein, z nichž se některé také týkají výzvy pro čtenáře „zamyslet se nad budoucí odezvou Ježíšových následovatelů“, P. Pokorný explicitně počítá ne pouze s jednotlivcem, ale s celým společenstvím: „(...) Řešení tu nemá vzejít ze samotného úsudku čtenáře či posluchače, nýbrž z prostředí křesťanské obce, formovaného zkušeností víry, a ze svědectví vyjádřeného v liturgii vyznáním víry ve Vzkříšeného.“¹⁴⁷

3.1.3 Shrnutí

V předchozím oddílu 3.1.2 byly předloženy argumenty podkládající možnost, že Marek ukončil své evangelium v 8. verši záměrně. Ať už je překvapující mlčení žen a absence zprávy o zjevení samotného vzkříšeného Krista rafinovaným autorským záměrem či jen výsledkem ne-

142 Pokorný, Počátek evangelia, 17

143 Stein, The Ending of Mark, 88

144 Pokorný, Počátek evangelia, 16

145 Stein, The Ending of Mark, 86–88

146 Pokorný, Počátek evangelia, 17

147 Pokorný, Počátek evangelia, 17

dokonalého vypravěčského řemesla, 8. verš by podle těchto výše nastíněných argumentů byl skutečným a legitimním původním závěrem evangelia. Tentýž závěr vyplývá i z převládajících argumentů uvedených v oddílu 3.1.1, které se snaží zdůvodnit postavení slova γάρ na konci věty a tedy na předpokládaném závěru evangelia. S přihlédnutím k těmto argumentům se tedy zdá být pravděpodobné, že Mk 16,8 je původním koncem Markova evangelia, a cokoli by za ním následovalo, bychom mohli považovat za nepůvodní.

Tolik tedy k otázce, zda je zakončení veršem 16,8 původním závěrem Markova evangelia. Avšak pro úplnost a ve snaze vyhnout se unáhlenosti nechme v následujícím oddílu ještě zaznít hlasy, které považují Delší zakončení za původní a legitimní závěr Markova evangelia.

3.2 Můžeme Delší zakončení považovat za původní?

Ačkoli slovy J. Ch. Thomase: „Díky rozsahu textu nalezeném v Sínajském a Vatikánském rukopisu a faktu, že původní čtení jsou mnohdy zachována pouze v několika rukopisech, většina učenců věří, že Marek končí veršem 16,8,¹⁴⁸ stále tu podle něj tací, „kteří se pokoušejí obhajovat verše 16,9–20 jako původní čtení“¹⁴⁹.

Jedním z badatelů, který se touto možností zabýval, je i W. Farmer. Ten zkoumal Vatikánský rukopis¹⁵⁰, kde jsou po verši Mk 16,8 slovy J. Ch. Thomase: „zbytek sloupce a celý další sloupec nechány prázdné.“¹⁵¹ Nabízí tedy vysvětlení, že „písař věděl, že text, který přepisuje až do verše 16,8, je předmětem sporu. Tím, že nezapsal nic po 16,8, splnil základní požadavky těch, kteří cítili, že evangelium potřebovalo buď zakončení, nebo nějaký dodatek ve formě vysvětlení, které by následovalo po verši 16,8.“¹⁵² Písař tak tímto způsobem umožnil budoucímu vlastníkově rukopisu dopsat jiný závěr evangelia.¹⁵³

Dalším argumentem, který W. Farmer předkládá ve prospěch Delšího zakončení, je pravidlo textové kritiky preferující obtížnější znění. W. Farmer upozorňuje na to, že verše Mk 16,9–20 obsahují problematické části jako držení hadů a pití smrtelných jedů.¹⁵⁴ Pokud by tyto

148 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

149 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

150 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

151 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

152 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

153 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

154 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 409

verše nebyly součástí původního evangelia, v jakém kontextu mohly být přijaty a vytvořeny?¹⁵⁵ J. Ch. Thomas uvádí: „Jak Farmer zdůrazňuje, nebyl zde žádný důkaz, který by ukázal oblast křesťanského světa, která by buď tolerovala tyto činy, nebo byla dostatečně mocná, aby je uvalila na církve skrze přidavek k textu druhého evangelia.“¹⁵⁶ Nemáme žádný důkaz, že by se takové chování stalo v křesťanské církvi praxí. Proč by tedy měli křesťané vytvořit text zmiňující se o činech, které nebyly součástí běžné praxe, a přidat ho k původnímu evangeliu? Takto Farmerovu argumentaci dokazující původnost Delšího závěru komentuje J. Ch. Thomas: „Toto je argument, který nebyl dostatečně zodpovězen.“¹⁵⁷ Přesto jsou v Novém zákoně verše, které je možné dát do souvislosti s držením hadů a pitím jedů zmiňovaných v Delším zakončení. Tomu se bude více věnovat oddíl 4.2.

Ačkoli však badatelé zřejmě nemohou uspokojivě odpovědět na otázku W. Farmera po smyslu přidávat k původnímu evangeliu část odkazující na praxi, která se zřejmě neděla, někteří z nich se pokoušejí prokázat nepůvodnost Delšího zakončení odkazem na jazykový rozbor veršů Mk 16,9–20. R. Morgenthaler například upozorňuje na fakt, že „četnost καὶ objevující se v Delším zakončení je nižší než je průměr v Mk 1,1–16,8, zatímco četnost δὲ objevující se v delším čtení je větší než ve zbytku Marka.“¹⁵⁸

Ani toto se ovšem nezdá být konečným argumentem, který by obhájce původnosti Delšího zakončení přesvědčil. Jak upozorňuje J. Ch. Thomas, E. Linnemann se v analýze Morgenthalerovy metodologie pokouší obhájit Delší zakončení jako původní závěr Markova evangelia.¹⁵⁹ Oproti tomu W. Farmer se spíše jen pokouší ukázat, že „není žádný dobrý důvod vyřadit verše 16,9–20 jako nemarkovské.“¹⁶⁰ W. Farmer rozebírá verše Delšího zakončení a dochází k závěru, že ve verši Mk 16,10 se zdá převažovat nemarkovské autorství. Verše Mk 16,12, 16,14 a 16,16–19 jsou neutrální. Jasně převažující Markovo autorství pak vidí ve verších Mk 16,9, 16,11, 16,15 a 16,20.¹⁶¹

J. Ch. Thomas však k tomuto rozboru dodává, že pokud vezmeme v úvahu rozdíl v námětu Markova evangelia a jeho posledních dvanácti

155 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 409

156 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 409–410

157 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 410

158 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 410

159 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 410

160 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 410

161 Thomas, *A Reconsideration of the Ending of Mark*, 412

veršů, „je možné pochopit nějaký důvod pro malou změnu ve slovníku.“¹⁶² Tímto argumentem by se možná dalo vysvětlit, proč W. Farmer shledává tolik veršů Delšího zakončení za nemarkovské a také proč se – jak poukazuje R. Morgenthaler – v Delším zakončení objevuje jiná četnost καὶ (a) a δὲ (však), než je obvyklá průměrná četnost u Marka. Protože téma posledních dvanácti veršů v Markově evangelii se oproti předešlému textu změnilo, mohl autor mírně pozměnit způsob vyjadřování.

Jiný způsob, jak se vypořádat s nemarkovsky působícími verši v Delším zakončení, představuje W. Farmer, který se „pokouší vysvětlit nemarkovské prvky obsažené ve verších 16,9–20 jejich přisouzením evangelistově redigování staršího textu a naznačuje, že posledních dvanáct veršů patří k [Markovu, pozn. aut.] vlastnoručnímu textu.“¹⁶³ Pokud by tedy Marek jen zpracovával jiný text a následně ho zařadil do svého evangelia, mohlo by to vysvětlit odlišnosti ve způsobu vyjadřování.

K této domněnce se J. Ch. Thomas staví mírně skepticky. Namítá, že možnost, že by Marek jen redigoval jiný text, je sice možná, nepokládá ji však za pravděpodobnou:¹⁶⁴ „Zdá se, že Marek používá tradici jako svou vlastní a přizpůsobuje si ji víc, než by se Farmerovi líbilo.“¹⁶⁵

Mezi dvěma tábory, z nichž se jeden snaží autenticitu Delšího zakončení potvrdit a druhý vyvrátit, může jako jakýsi smířlivý střední proud působit J. E. Snapp. Ten upozorňuje na to, že tvrdit, že Delší zakončení bylo původně součástí Markova evangelia, není totéž jako tvrdit, že Marek Delší zakončení napsal okamžitě po dokončení předchozího textu.¹⁶⁶ J. E. Snapp nabízí domněnku, že „Marek neúmyslně přerušil psaní na konci 16,8, nechal nepublikovaný a nedokončený text svým přeživším kolegům v Římě. Tito kolegové, nechtící publikovat text v nedokončeném stavu, a též váhající vytvořit zakončení jimi vymyšlené, rozhodli se přidat krátkou kompozici, kterou napsal Marek dříve – kompozici, která shrnovala Kristovo zjevení po zmrtvýchvstání.“¹⁶⁷ Touto kompozicí z Markova pera, která byla k původnímu textu přidána

162 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

163 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

164 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

165 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 412

166 Snapp, The Authenticity of Mark 16:9–20, 2

167 Snapp, The Authenticity of Mark 16:9–20, 2

ještě před jeho publikací, má podle J. E. Snappa být právě Delší zakončení.¹⁶⁸ Kdyby křesťané v Římě přidali k nedokončenému evangeliu ještě jiný Markův text, mohlo by se tím vysvětlit, proč Delší zakončení obsahuje i poněkud nemarkovské pasáže.

Proč by však dva nejstarší dochované rukopisy Sínajský a Vatikánský vynechávaly tento přidaný dodatek? Na tuto nevyslovenou otázku odpovídá J. E. Snapp následovně: „Těž předestírám, že tato pasáž byla ztracena z přímého kanálu textového přenosu následkem náhodné ztráty – tedy že volná stránka obsahující text zprávy o zmrtvýchvstání byla oddělena od hlavního svitku a byla ztracena – nebo kvůli tomu, že přepisovatel v 2. století identifikoval tuto krátkou kompozici jako to, čím původně byla – tedy oddělenou kompozicí – a odstranil ji z Markova evangelia.“¹⁶⁹ Tato náhodná ztráta či úmyslné odstranění pak podle J. E. Snappa ovlivnila přepisování evangelia v Egyptě, odkud pocházejí rukopisy končící Markovo evangelium veršem 16,8.¹⁷⁰

Onen smířlivý tón v diskuzi o vyvrácení či potvrzení autenticity Delšího zakončení pak nejsilněji u J. E. Snappa zaznívá v následující poznámce: „Někteří výzkumníci, včetně dokonce těch, kteří věří, že Marek napsal verše 9–20, nicméně považují tyto verše za kanonický text, který Pán použil k učení své církve.“¹⁷¹ J. E. Snapp je podle svých slov přesvědčen, že autorem Delšího zakončení byl skutečně Marek.¹⁷² Avšak z této pozice nabízí zastáncům opačného názoru smířlivou ruku, když poznamenává: „Kanonicitu nevyklučuje spoluautorství. (...) Ale i kdyby je [Delší zakončení, pozn. aut.] napsal někdo jiný, jakožto část závěrečného shrnutí, které předcházelo vydání Markova evangelia, práce obou autorů jsou částí původního textu, a oba jsou kanonické.“¹⁷³

J. E. Snapp se tedy částečně dovolává autority, kterou Delšímu zakončení propůjčuje jeho zařazení do novozákonního kánonu. Celý problém se nám tedy pomalu přesouvá z oblasti autenticity do oblasti kanonicity.

168 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

169 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

170 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

171 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

172 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

173 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 2

3.3 Od autenticity ke kanonicitě

Je tedy Delší zakončení autentické? Ačkoli ve prospěch uznání Delšího zakončení jakožto původního závěru Markova evangelia mluví několik závažných argumentů, většina badatelů se stále více kloní k variantě, že původní Markovo evangelium končí ve verši 16,8,¹⁷⁴ ať už důvody toho zakončení jsou jakékoli. Pro tuto možnost stále nejsilněji ze všech argumentů zaznívá fakt, že ve verši 16,8 končí dva nejstarší rukopisy, které máme k dispozici. Navíc, jak už vyplynulo z oddílu 3.1.3, ono zdánlivě náhlé ukončení evangelia veršem Mk 16,8 je velice dobře myslitelné.

Ačkoli Delší zakončení nemůžeme na základě předložených argumentů prohlásit za původní závěr Markova evangelia, nemůžeme zpochybnit jeho místo v kánonu a autoritu, kterou mu toto místo přináší: „Tradičních posledních dvanáct veršů musíme považovat za pozdější dodatek (...). Z církevního pohledu tento textově kritický nález nic nemění na kanonicitě oněch veršů, ovšem při interpretaci evangelijního textu musíme tyto věty považovat za mladší než zbytek textu.“¹⁷⁵

Pokud však Delší zakončení nebylo součástí původního evangelia, kde se vzalo? Jak souvisejí texty variantních zakončení se závěrem ostatních evangelií? Na tuto oblast bude zaměřena následující kapitola.

174 Thomas, A Reconsideration of the Ending of Mark, 415

175 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 403

4. Rozbor variantních zakončení

4.1 Kratší zakončení

Jak už bylo řečeno v oddílu 1.2, Kratší zakončení, ať už Markovo evangelium uzavírá samo (kodex Bobiensis) nebo je připojeno k Delšímu zakončení (rukopisy L, 099 ad.), bývá zařazeno za veršem Mk 16,8. Vznik tohoto textu je možno datovat do 2.–3. století.¹⁷⁶ Kratší zakončení je prokazatelně mladší než Markovo evangelium a ani v podobě, v jaké se objevuje v kodexu Bobiensis, ani v kombinaci s Delším zakončením nemá žádnou oporu u církevních otců.¹⁷⁷

P. Pokorný a U. Heckel ke Kratšímu zakončení uvádějí: „Jeho účelem je přizpůsobit náhlý konec Markova evangelia modelu ostatních evangelií.“¹⁷⁸ Důvodem jeho vzniku a přidání k Markovu evangeliu by mohla být také snaha podat zprávu o tom, jak se zvěst o vzkříšení dostala k učedníkům.

V Kratším zakončení sice ženy utečou od hrobu a zmocňuje se jich strach, stejně jako o tom mluví verš Mk 16,8, ovšem na rozdíl od kanonické podoby tohoto verše není v Kratším zakončení ani zmínka o tom, že by ženy ze strachu mlčely. Naopak, krátce a stručně svůj zážitek z Ježíšova hrobu vyličí učedníkům. To, že je zde Petr výslovně vyjmut z anonymní skupiny ostatních a učedníci jsou označení slovy „ti, kteří byli s Petrem“ (eis, qui cum petro), možná záměrně koresponduje s podobným vyjmutím z celku ve verši Mk 16,7: „učedníkům, dokonce i Petrovi“ (τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καὶ τῷ Πέτρῳ). J. Marcus se domnívá, že toto vyjmutí Petra ze skupiny v Kratším zakončení je záměrným pokusem prosadit Petrovo prvenství mezi ostatními učedníky.¹⁷⁹

Kratší zakončení pak pokračuje sdělením, že po těchto událostech se učedníkům zjevil sám Ježíš a vyslal je šířit zprávu o spáse. Závěrečná formulace svaté a ryzí – snad zvěsti – věčné spásy (sanctam et incorruptam h[...] salutis aeternae) se podle J. Marcuse liší od zbytku Marka svým helénisticky laděným jazykem a celkovou atmosférou.¹⁸⁰

Slovní zásoba Kratšího zakončení je vůbec obecně podle J. Marcuse nemarkovská. Podle něj jsou důkazem, že tento variantní

176 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 52

177 Marcus, Mark 8–16, 1089

178 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 404

179 Marcus, Mark 8–16, 1089

180 Marcus, Mark 8–16, 1089

závěr evangelia není původní, dokonce i rukopisy, které Kratší zakončení připojují před Delším. Kdyby totiž Kratší zakončení bylo původní, tyto rukopisy je zařadily naopak až za verš Mk 16,20, kam podle J. Marcuse spíše patří kontextově.¹⁸¹

4.2 Delší zakončení

Nejstarší rukopis obsahující Delší zakončení je Alexandrijský kodex z 5. století. Přesto však, jak už bylo řečeno v oddílu 1.3, vznik Delšího zakončení můžeme datovat už od 2. století.¹⁸²

První verš Delšího zakončení Mk 16,9 podává stručnou zprávu o Ježíšově vzkříšení. Znovu se tu opakuje to, co již zaznělo ve verších Mk 16,1–2, totiž že Ježíš vstal z mrtvých ráno, den po sobotě. Prvním, kdo se podle Delšího zakončení se vzkříšeným Ježíšem setkal, byla Marie Magdalská, taktéž zmíněná v Mk 16,1 jako svědkyně prázdného hrobu a zároveň příjemkyní i doručovatelkou zprávy evangelia. Právě ona je tím, kdo zprávu o vzkříšení podá učedníkům. V souvislosti se jménem Marie Magdalské je zajímavá zmínka o vyhnání sedmi démonů. Zprávy o něčem takovém jsou v Bibli velmi vzácné. C. S. Mann ukazuje na to, že zpráva o vyhnání sedmi démonů z Marie Magdalské se kromě verše Mk 16,9 objevuje ještě v Lk 8,2¹⁸³. I v Lukášovi se ovšem jedná pouze o jakousi doplňující informaci, která upřesňuje o které Marii je řeč. Samotná zpráva popisující tento Ježíšův čin vymítání sedmi démonů v Bibli, zdá se, chybí.

Mohlo by se zdát, že tato zpráva v Mk 16,10 je v rozporu s veršem Mk 16,8, kde se zvěstovatelkami mají stát tři ženy, ne pouze jedna, a kde všechny tři ze strachu mlčí. Z Delšího zakončení se zdá, že na rozdíl od svých družek z Mk 16,1–8 jediná Marie Magdalská překonala svůj strach a podala své svědectví učedníkům. Důvod této možná až příliš náhlé změny Mariina chování – odehraje se přeci v rámci pouhých dvou veršů – je nasnadě. Mariinu zvěstování bezprostředně předcházelo setkání se samotným vzkříšeným Ježíšem ve verši Mk 16,9. S Ježíšem se zde setkává pouze Marie nikoli její družky. Právě toto setkání mohlo být důvodem překonání ochromujícího strachu zabraňujícího šířit radostnou zvěst. Motiv Ježíše jakožto tišitele strachu a dárce pokoje se objevuje napříč Novým zákonem. Ježíšovy

181 Marcus, Mark 8–16, 1089

182 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 403

183 Mann, Mark, 674

promluvy a výzvy k nepropadnutí strachu můžeme nalézt ve verších Mk 5,36, Lk 5,10, Lk 8,50 a zvláště ve Sk 18,9, kde je motiv strachu přímo spojen s mluvením: „Jedné noci měl Pavel vidění, v němž mu Pán řekl: „Neboj se! Mluv a nemlč.““¹⁸⁴

Verše Mk 16,11–13 hovoří o tom, že učedníci Mariinu svědectví neuvěřili a nevěřili ani když později tutéž zprávu přinesli dva z nich, kterým se Ježíš také zjevil. Zdá se, že verš Mk 16,12 je jakousi paralelní zprávou o Ježíšově zjevení se dvěma učedníkům na cestě do Emauz v Lk 24,13nn nebo přímo kompilací založenou na tomto Lukášově textu.

Také události, které v Delším zakončení po 12. verši následují, prakticky kopírují Lukášův text. Když verš Mk 16,14 zmiňuje, že „nakonec se však (Ježíš) ukázal samým jedenácti, když stolovali“, lze v tom spatřovat paralelu k Lk 24,33, kdy se oni dva učedníci vrátili do Jeruzaléma a „nalezi jedenáct učedníků a jejich druhy pohromadě.“¹⁸⁵ Této skupině se vzápětí ve verši 24,36 zjeví samotný Kristus.

Oproti Lukášovi se však Delší zakončení výrazně liší zmínkou výčitek, kterými Ježíš po svém příchodu učedníky zahrnul. Tyto výčitky jsou však ve verši Mk 16,14 jen obecně zmíněny a nejsou obsaženy v žádné Ježíšově přímé řeči.

Vzápětí se ve verši Mk 16,15 ráz Ježíšovy promluvy změní a místo předchozích výčitek Ježíš vysílá své učedníky do celého světa, aby kázali evangelium. Těm, kteří pak tomuto evangeliu neuvěří, zvěstuje Ježíš v 16. verši odsouzení – bezpochyby Božím soudem. C. S. Mann ohledně formulace „neuvěřili“ (ἐπίστευσαν) prohlašuje, že ačkoli je sloveso „nevěřit“ v Novém zákoně poměrně běžné, u Marka se mimo Delšího zakončení nenachází.¹⁸⁶

Ty, kteří uvěří a budou pokřtěni, pak podle Ježíšových slov budou doprovázet znamení v podobě vyhánění démonů, mluvení novými jazyky, braní hadů do rukou, odolnost vůči jedům a léčení nemocných skrze vzkládání rukou (verše Mk 16,17–18).

C. S. Mann k tomu poznamenává, že všechna tato znamení lze nalézt v synoptických evangeliích a ve Skutcích. Zmínky o tom, že učedníci měli dar vyhánět demony, najdeme u Marka ve verších 3,15 a 9,28. O mluvení jazyky se zmiňuje především kniha Skutků, a to ve verších 2,4, 10,46 a 19,6. Další zmínka se pak objevuje v 1. Korint-

184 Bible: Český ekumenický překlad, Sk 18,9

185 Bible: Český ekumenický překlad, Lk 24,33

186 Mann, Mark, 675

ským 12,28. Trochu problematické se může zdát brání hadů do rukou. Ve verši Lk 10,19 Ježíš mluví ke svým učedníkům a říká jim, že od něj obdrželi moc šlapat po hadech, aniž by jim hadi mohli ublížit. Jediná další zmínka o hadech v tomto smyslu je podle C. S. Manna ve verších Sk 28,3–6, kde je Pavel pokousán hadem do ruky a nic se mu nestane. Nemáme tedy v Bibli žádnou zmínku, že by učedníci záměrně brali hady do rukou, ovšem Pavlův příběh ze Sk 28,3–6 se tomu velmi blíží. C. S. Mann upozorňuje na to, že nikde v Bibli nemáme zprávu o tom, že by někdo pil jed, aniž by mu to jakkoli ublížilo. Poslední ohlášené znamení, uzdravování nemocných učedníky, můžeme u Marka nalézt ve verši 6,13 v souvislosti s již dříve zmíněným vyháněním duchů. Je ovšem třeba poukázat na to, že tento verš mluví o „pomazávání nemocných“, nikoli o „vzkládání rukou“.¹⁸⁷

Verše Mk 16,19–20 obsahují stručnou zprávu o Ježíšově nanebevstoupení a usednutí po pravici Boží a o naplnění Ježíšova příkazu o kázání evangelia a naplnění příslibu doprovázejících znamení.

Koresponduje však styl Delšího zakončení se zbytkem Markova evangelia? S. Clark poukazuje na určitou rozdílnost mezi Markem a Delším zakončením. Markovský styl se mu totiž zdá být „apokalypticko–historickou monografií“¹⁸⁸ obsahující silnou eschatologickou tematiku. Bylo by tedy nasnadě předpokládat, že pokud je Markovo evangelium natolik prostoupeno eschatologickými prvky, zpracování těchto prvků by mělo obsahovat i zakončení Markova evangelia. To se však u Delšího zakončení neděje. V něm jsou podle S. Clarka z těchto prvků přítomny pouze dvě zmínky „nevíry“ ve verších 14. a 16.¹⁸⁹

Tato nápadná rozdílnost ve stylu Delšího zakončení a Markova evangelia by také mimo jiné mohla ukazovat na neautentičnost veršů Mk 16,9–20. Apokalyptické a eschatologické tématické v Markově evangelium se zde ještě bude věnovat oddíl 4.3, a to ve vztahu k Freerovu logiu.

Zdá se, že mnoho motivů v Delším zakončení je převzato z jiných novozákonních knih. Kromě již výše zmíněných k nim patří už samotné zjevení vzkříšeného Ježíše ve verších Mk 16,9–11. To je podle C. S. Manna na základě použité slovní zásoby odvozeno z Lukášova a Janova evangelia.¹⁹⁰ Také označení učedníků slovy „ti, kteří bývali

187 Mann, Mark, 675

188 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

189 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

190 Mann, Mark, 674

s ním“ není podle C. S. Manna markovské.¹⁹¹ Toto vše, zdá se, jen podporuje závěr z oddílu 3.3, že Delší zakončení není autentickým Markovým textem a že k evangeliu bylo přidáno o něco později. Svůj původ nejpravděpodobněji našlo v kompilaci ostatních evangelií.¹⁹²

4.3 Freerovo logion

Freerovo logion, tj. verš, který je ve Washingtonském rukopisu doplněn za veršem Mk 16,14 Delšího zakončení, většina badatelů odbývá s tím, že jeho autorem zcela určitě nebyl autor hlavního těla textu Markova evangelia, ani autor Delšího zakončení.¹⁹³ Převládá tedy jistá tendence odložit Freerovo logion stranou jako nepůvodní zakončení evangelia.

Jak se však onen verš ocitl uvnitř Delšího zakončení? Za jakým účelem byl připsán a kdy k tomu došlo? Zcela jasně se zde nabízí, že Freerovo logion bylo k Delšímu zakončení připsáno, aby doplnilo informace, které Delší zakončení nepodává: „V nejnovějších analýzách Jörg Frey usuzuje, že Freerovo logion je text napsaný záměrně proto, aby zde bylo dopsáno Delší zakončení Markova evangelia (...).“¹⁹⁴

Washingtonský rukopis, někdy také označovaný Freerův podle Ch. L. Freera,¹⁹⁵ je datován v rozmezí od pozdního 4. století až do raného 5. století.¹⁹⁶ Ovšem Jörg Frey datuje vznik Freerova logia až do druhé poloviny 2. století.¹⁹⁷

Když se sám Ježíš po svém vzkříšení zjeví jedenácti apoštolům, jak o tom mluví 14. verš Delšího zakončení, začne jim vyčítat „jejich nevíru a zatvrzelost srdce“, že sami od sebe neuvěřili zprávě o jeho vzkříšení. Freerovo logion pak po tomto 14. verši pokračuje výmluvami učedníků, kteří svoji slabost víry dávají za vinu Satanovi, který ovládá „tento věk nepravosti a nevíry“ (ο αιων ουτος της ανομιας και της απιστιας). Nabádají proto Ježíše, aby sám zjevil svou „spravedlnost“ (δικαιοσυνην) a tím snad přemohl působení Satana a dal nevěřícím pochopit „Boží pravdu a moc“ (του θεου καταλαβεσθαι [και] δυναμιν). Ježíš však učedníky varuje, že doba Satanovy vlády je sice naplněna, blíží se však

191 Mann, Mark, 674

192 Pokorný, Heckel, Úvod do Nového zákona, 403

193 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

194 Hurtado, The Freer Biblical Manuscript, 6

195 Sanders, The New Testament Manuscripts in the Freer Collection, 1

196 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

197 Hurtado, The Freer Biblical Manuscript, 6

jiná strašnější pravomoc. Zdá se, že těmi slovy Ježíš varuje své učedníky před blížícím se Božím soudem a nástupem nebeského království. Ovšem sám Ježíš vzápětí dodává uklidnění před hrůzou nadcházejícího soudu. Připomíná učedníkům, že on sám „byl za hříšné vydán na smrt“, aby je zachránil před hříchem a „zdědili nebeskou duchovní a nepomíjející slávu spravedlnosti“. Za tímto ujištěním následuje 15. verš Delšího zakončení, ve kterém Ježíš vysílá své učedníky, aby šli kázat evangelium „všemu stvoření“ (πάση τῇ κτίσει). Následují zbývající verše Delšího zakončení.

Jak však souvisí obsah Freerova logia s obsahem Markova evangelia? Můžeme nalézt podobné doplňující paralely, které by s obsahem Freerova logia korespondovaly? S. Clark se domnívá, že „přestože podobné rozšíření Delšího zakončení je zaznamenáno svatým Jeronýmem ve 4. století, Freerovo logion nemá žádnou paralelu“.¹⁹⁸

Ve Freerově logiu se objevují znatelné apokalyptické a eschatologické motivy. Jedná se především o témata „nevíry“ (ἀπιστία), „nepravosti“ (ἀνομία), „věku“ (αἰών) a moc Satana.¹⁹⁹ J. Dus a P. Pokorný upozorňují na to, že „židovsko-apokalyptická terminologie užitá ve Freerovu logiu a její kritika současného světa a věku, které oba splývají ve slově αἰών, jsou pro některé známkou značného stáří textu.“²⁰⁰ Na takové stáří rukopisu může podle nich ukazovat i zřetelné eschatologické očekávání učedníků, které ve Freerově logiu můžeme postřehnout.²⁰¹

S. Clark rozebírá tři hlavní apokalyptické a eschatologické motivy obsažené ve Freerově logiu: nevíru, bezpráví a Satana. Tyto tři pak dává do spojitosti s jinými pasážemi původní části Markova evangelia.

Nejprve se zaměříme na pojem ἀπιστία (nevíra). Nevíru výslovně zmiňuje Marek poprvé v Mk 6,6, podruhé pak v Mk 9,19. V obou případech vyčítá Ježíš lidem jejich nedostatek víry.²⁰² Dalším explicitním zmíněním nevíry je verš Mk 9,24, kdy otec chlapce stíhaného jistými záchvaty žádá Ježíše o pomoc ve vytrvání ve víře.²⁰³

Druhým motivem Freerova logia, který S. Clark rozebírá, je ἀνομία (nepravost). S. Clark tento pojem překládá jako bezpráví

198 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

199 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

200 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 54

201 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 54

202 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 9–10

203 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 12

(lawlessness)²⁰⁴ a stejný překlad používají i J. A. Dus a P. Pokorný.²⁰⁵ Já se však přidržím překladu slovem „nepravost“.

S. Clark říká, že termín *ανομία* je v Novém zákoně obvykle užit v apokalyptickém nebo eschatologickém kontextu. Zvláště je tomu pak v 1. Janově, 2. Tesalonickém, Mt 24 a 2. Korintským. Další užití slova *ανομία* je v kontextu ospravedlnění lidstva skrze Ježíše Krista. Kromě Freerova logia je jediným dalším užitím slova *ανομία* v Markově evangeliu verš Mk 15,28. Jak však sám S. Clark podotýká, o tomto verši panuje mezi většinou badatelů shoda v názoru, že se jedná o pozdější vsuvku převzatou z Lukáše z verše 22,37.²⁰⁶

Třetím motivem z Freerova logia je Satan. Ten je zmiňován v Markově evangeliu pětkrát. Poprvé je tomu hned na začátku evangelia v Mk 1,13, kde se Marek krátce zmiňuje o tom, že po svém křtu byl Ježíš vyveden na poušť (Mk 1,12) kde strávil čtyřicet dní a Satan ho pokoušel.²⁰⁷ Podruhé se v Markově evangeliu objevuje zmínka o Satanu ve třetí kapitole, kdy je Ježíš obviněn zákoníky, že je posedlý Belzebubem a v jeho jménu vyhání demony (Mk 3,20–30). Ačkoli se ve verši Mk 3,22 mluví o Belzebubovi a ne o Satanovi, S. Clark poukazuje na úzký významový vztah mezi „Satan“ a „Ba'al“, z čehož jméno „Belzebub“ vychází, a tedy považuje obě jména za synonyma. Samotný termín Satan se však v tomto příběhu přeci jen ještě ukáže a to dokonce hned dvakrát ve verši Mk 3,23 a pak ještě jednou v Mk 3,26.²⁰⁸ Další zmínkou Satana v Markovi je Ježíšova promluva k učedníkům (Mk 4,10–20) ve které jim vysvětluje význam podobenství o rozséváči (Mk 4,1–9). Satan se zde výslovně zmiňuje ve verši Mk 4,16.²⁰⁹ Pátou a poslední zmínku o Satanovi u Marka nalezneme ve verši Mk 8,33, kde Ježíš nazývá Petra Satanem a odhání ho pryč. Po tomto verši už se v Markově evangeliu o Satanu nemluví.²¹⁰

S. Clark z těchto zmínek o Satanu vyvozuje, že už od počátku Markova evangelia je postava Ježíše postavena do neustálého konfliktu se Satanem. V této teologické tendenci pak pokračuje i Freerovo logion.²¹¹

204 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 12

205 Dus, Pokorný, Neznámá evangelia, Novozákonní apokryfy I., 55

206 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 12

207 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 6

208 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 6–7

209 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 7

210 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 8

211 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 8

Jak už zde bylo řečeno v oddílu 4.2, stylem Markova evangelia také prostupuje apokalyptická a eschatologická tematika.²¹² Skutečnost, že něco takového je v Delším zakončení zastoupeno tak řídce (viz oddíl 4.2), je nejspíše odpovědí na otázku po smyslu vzniku Freerova logia: „(...) Freerovo logion bylo záměrně přidáno do Delšího zakončení, aby zajistilo uzavření eschatologických motivů (...).“²¹³

Washingtonský rukopis je známý svými teologickými a gramatickými obměnami textu učiněnými písařem. A podle S. Clarka za takovou záměrnou teologickou obměnu původního textu Markova evangelia můžeme pokládat i Freerovo logion.²¹⁴

Jakási snaha o rozvedení (popř. spíše uzavření, jelikož se jedná o závěr evangelia) eschatologických motivů provedená písařovým dopisáním Freerova logia nemusela být podle S. Clarka jediným důvodem připsání Freerova logia do Delšího zakončení. Na tuto možnost by poukazovalo samotné umístění Freerova logia. Skutečnost, že se tento dodatek Washingtonského rukopisu nachází právě mezi 14. a 15. veršem Delšího zakončení, by mohla upozorňovat na náhlou změnu tématu mezi oběma verši.²¹⁵

Ve verši Mk 16,14 se říká, že Ježíš vytýkal učedníkům jejich nevíru. Podle Delšího zakončení by pak vzápětí v 15. verši měl Ježíš od výčitek přejít k vyslání učedníků ke kázání evangelia: „Jděte do celého světa a kažte evangelium všemu stvoření.“ (πορευθέντες εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα κηρύξατε τὸ εὐαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει.)

Náhlý přechod od tvrdých výčitek k šíření radostné zprávy o vzkříšení by podle S. Clarka mohl být důvodem připojení Freerova logia právě na toto místo: „Freerovo logion rozhodně slouží k čistě mechanickému účelu, jako změkčení drsné změny mezi verši 14. a 15. Delšího zakončení.“²¹⁶ Ovšem, jak S. Clark znovu vzápětí opakuje, na prvním místě slouží Freerovo logion jako „rozšíření a doplnění větších eschatologických námětů Evangelia podle Marka.“²¹⁷ Tedy Freerovo logion by mělo navazovat na eschatologické motivy, které jsou obsaženy v Markově evangeliu, avšak už ne v Delším zakončení. Freerovo logion tyto motivy znovu připomíná a pracuje s nimi.

212 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

213 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

214 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

215 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

216 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

217 Clark, Unbelief, Lawlessness, and Satan, 2

5. Závěr

Badatelé doposud našli šest možných variant konce Markova evangelia a kombinací různých variantních zakončení. Jak ovšem podotýká J. E. Snapp, není možné přijmout všechny: „(...) pokud bychom měli přijmout každou formu biblického textu, kterou Bůh použil k požehnání církve, museli bychom přijmout několik forem s protichůdnými variantami.“²¹⁸ Jak J. E. Snapp upozorňuje dále, pouze jeden text může být původní. A z toho důvodu by diskuze o původní podobě Markova evangelia měla mít a také má význam.²¹⁹

Z těchto variantních zakončení po verši Mk 16,8 má největší oporu oddíl Mk 16,9–20, tedy Aristonův závěr neboli Delší zakončení. Nejvíce k jeho významu patrně přispělo jeho zařazení do novozákonního kánonu Tridentským koncilem na základě Dekretu o kanonických spisech z 8. dubna 1546.²²⁰

Není zcela možné s určitostí odpovědět na otázku, kdo jako první zpochybnil autenticitu Delšího zakončení. Podle některých badatelů měl o původnosti Delšího zakončení pochybnosti už Eusebius z Kaisarie. Ovšem například J. W. Burgon se tuto domněnku snaží vyvrátit a pokouší se dokázat její opak.²²¹

Jak už bylo zmíněno v oddílu 2., spor o původnost Delšího zakončení vyvrcholil počátkem 20. století, kdy Papežská biblická komise v roce 1912 jednoznačně prohlásila za autora Delšího zakončení evangelistu Marka.²²² Navzdory tomuto prohlášení se však debata o autenticitě Delšího zakončení vedla dál. V oddílu 2.12 ze zkoumaných novozákonních překladů vyplývá, že už v roce 1947 R. Col ve svém překladu upozornil na problematiku původnosti Delšího zakončení. Přesto však ve zkoumaných překladech značně převládá tendence považovat Delší zakončení za autentické.

Z oddílu 3. ovšem jasně vyplývá, že Delší zakončení je prokazatelně mladší než zbytek Markova evangelia a nebylo součástí původního spisu. Jak už bylo řečeno v oddílu 3.1.3, nejpravděpodobnějším původním závěrem Markova evangelia je skutečně verš 16,8. Přesto se mnoha badatelům takové zakončení nezdá pravděpodobné – ať už z důvodu

218 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 3

219 Snapp, *The Authenticity of Mark 16:9–20*, 3

220 Suchánek, Drška, *Církevní dějiny – novověk*, 131

221 Burgon, *The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark*, 38

222 Pontifica Commissione Biblica, bod II.

zdánlivě otevřeného konce nebo kvůli diskutovanému γάρ. Jak však vyplývá z argumentů uvedených v oddílech 3.1.1 a 3.1.2, takové důvody nemají velké opodstatnění. V oddíle 3.1.1 byl prezentován objev van der Horsta, který jasně dokázal, že větu a dokonce i celý spis bylo možno zakončit slovem γάρ. Navíc, z oddílu 3.1.2 vyplývá, že pokud by Markovo evangelium skončilo veršem 16,8, nemělo by zdaleka tak otevřený a nejasný konec, jak se některým badatelům zdá. Ať už se přikloníme spíše k argumentům R. H. Steina nebo k hypotéze P. Pokorného (obojí v oddíle 3.1.2), z obojího vyplývá, že po obsahové stránce je verš Mk 16,8 velmi dobře myslitelným koncem.

Poté, co byla objasněna otázka autenticity Delšího zakončení a skutečného původního konce Markova evangelia, bylo třeba se ptát, jak vůbec variantní zakončení vznikla. V oddílu 4. byly rozebrány texty variantních zakončení ve snaze nalézt k nim novozákonní paralely a popřípadě doložit závislost variantních zakončení na jiných novozákonních textech.

Z tohoto rozboru vyplývá, že všechna variantní zakončení po verši Mk 16,8 jsou druhotná a jejich autorem se vši pravděpodobností nebyl Marek.

Delší zakončení tedy bylo sestaveno z ostatních evangelií a přidáno za verš Mk 16,8, který je na základě dříve předložené argumentace skutečně nutno pokládat za onen jediný autentický závěr Markova spisu. Přesto – jak už zde bylo řečeno – má Delší zakončení ze všech možných variantních zakončení Markova evangelia největší podporu, což je bezpochyby důvodem, proč se právě ono stalo součástí kánonu. Jeho význam v církevním užívání je neoddiskutovatelný. Slovy J. E. Snappa: „Obsah Mk 16,9–20 je historicky a z hlediska věrouky významný. (...) Většina variací nemá z hlediska doktríny význam, ale tato rozhodně ano.“²²³

Seznam literatury

Tištěné zdroje

Bible kralická šestidílná: kompletní vydání s původními poznámkami, Praha: Česká biblická společnost, 2014

Bible: Písmo svaté starého a nového zákona (včetně deuterokanonických knih): Český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 1995

Bible: překlad 21. století, Praha: Biblion, o. s., 2009

Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1983

Bič, M., Ze světa Starého zákona II., Praha: Kalich, 1989

Burgon, J. W., The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark, Oxford a Londýn: James Parker and co., 1871

Clark, S., Unbelief, Lawlessness, and Satan: Viewing the Freer Logion as Scribal Response to Open- Ended Eschatological Themes in Mark, LUX: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University 2 (2013), Iss. 1, Article 8., 1–21

Col, R., Nový zákon, Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1961

Český studijní překlad, Praha: Nakladatelství KMS, 2009

Dus, J. A., Pokorný, P., Neznámá evangelia: Novozákonní apokryfy I., Praha: Vyšehrad, 2006

Horst, P. W. van der, Can a Book End with a ΓΑΡ? A Note on Mark XVI, 8, The Journal of Theological Studies 23 no. 1 (1972), 121–124

Hurtado, L. W., The Freer Biblical Manuscripts: Fresh Studies of an American Treasure Trove, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2006

- Jeruzalémská Bible: Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou, Praha: OP, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, s.r.o., 2009
- Mann, C. S., Mark, The Anchor Bible, USA: Doubleday, 1986
- Marcus, J., Mark 9–16, The Anchor Bible, New Haven a Londýn: Yale University Press, 2009
- Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece et Latine, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994, 27. vydání
- Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum, Vatikán: Libreria Editrice Vaticana, 1979
- Novotný, A., Biblický slovník, 2. díl Ř–Ž, Praha: Kalich, 1956
- Petrů, O. M., Nový zákon, Řím: Křesťanská Akademie, 1969
- Pokorný, P., Počátek evangelia: K problému počátku a konce Markova evangelia, SAT 8 (1987), 5–28
- Pokorný, P., Heckel, U., Úvod do Nového zákona: Přehled literatury a teologie, Praha: Vyšehrad, 2013
- Sanders, H. A., The New Testament Manuscripts in the Freer Collection, Londýn: The Macmillan Company, 1918
- Stein, R. H., The Ending of Mark, Bulletin for Biblical Research 18.1 (2008), 79–98
- Suchánek, D., Drška, V., Církevní dějiny – novověk, Praha: Grada, 2018
- Sušil, F., Evangelium svatého Marka, sv. 2, Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1885, 2. vydání
- Svatováclavská bible: nedělní a sváteční čtení, Praha: Karolinum, 2017

Sýkora, J. L., Nový zákon Pána našeho Ježíše Krista, Frýdek: Exerciční dům ve Frýdku, 1947

Škrabal, P., Evangelia, Řím: Křesťanská akademie, 1951

Thomas, J. Ch., A Reconsideration of the Ending of Mark, JETS 26/4 (1983), 407–419

Žilka, F., Nový zákon, Praha: Kalich, 1966

Elektronické zdroje

Autore, tempo di composizione e verita storica dei Vangeli secondo Marco e secondo Luca – Pontificia Commissione Biblica [online]. (cit. 17. května 2019) URL: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_con_cfaith_doc_19120626_vangelo-marco_it.html

Complutensian Polyglot Bible – World Digital Library [online]. (cit. 19. května 2019) URL: <https://www.wdl.org/en/item/10636/>

Český ekumenický překlad – Dům bible České biblické společnosti [online]. (cit. 18. května 2019) URL: <http://www.dumbible.cz/web/cs/vydavatelstvi/cesky-ekumenicky-preklad>

dig.vkol.cz: [Bible Olomoucká, II. díl] – folio 0196r [online]. (cit. 19. května 2019) URL: <https://dig.vkol.cz/dig/miii1ii/0196rx.htm>

dig.vkol.cz: [Bible Olomoucká, II. díl] – popis [online]. (cit. 19. května 2019) URL: <http://dig.vkol.cz/dig/miii1ii/popis.htm>

Snapp, J. E., The Authenticity of Mark 16:9–20 [online]. (cit. 1. března 2019) URL: <http://bibletranslation.ws/down/snappmark.pdf>

UB Basel / Novum Instrumentum omne, Quatuor Evangelia, ad vetustissimorum exemplarium Latinorum fidem, et ad Graecam veritatem ab Erasmo Roterdamo sacrae theologiae professore diligentem recognita [online]. (cit. 19. května 2019) URL: https://www.e-rara.ch/bau_1/content/pageview/895587

Vulgata Clementina [online]. (cit. 20. května 2019) URL: <http://vul-search.sourceforge.net/html/>

Vulgata Sistina [online]. (cit. 20. května 2019) URL: <https://www.step-bible.org/version.jsp?version=VulgS>

Slovníky použité při překladu variantních zakončení

Souček, J. B., Řecko-český slovník k Novému zákonu, Příbram: Kalich, 2003, 6. vydání

Špaňár, J., Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987, 4. vydání